तत् त्वं पूषन् अपावृणु
केन्द्रीय विद्यालय संगठन

केन्द्रीयविद्यालय संगठन, एरणाकुलं संभाग:

KENDRIYA VIDYALAYA SANGATHAN, ERNAKULAM REGION

अभ्यासेन हि सिद्ध्यन्ति

अध्ययनसामग्री 2021 – 22 (प्रथमसत्रम्)

कक्षा – दशमी

STUDY MATERIAL 2021 - 22 (Term - 1)

CLASS - X

संस्कृतम् | SANSKRIT

मार्गदर्शका:

श्री आर सेन्थिल कुमार
उपायुक्तः

श्रीमती दीप्ति नायर
सहायकायुक्ता

श्री सन्तोष कुमार एन
सहायकायुक्तः

श्री कुमार मोहन जी
प्राचार्यः

नेपथ्ये

निदेशिका — श्रीमती दीप्ति नायर्, सहायकायुक्ता

समायोजकः — श्री कुमार मोहन् जी, प्राचार्यः

मुख्यसम्पादकः — श्री षिबु कुमार् के

सहसम्पादकौ — डा. ए जी मणि कण्ठन्, डा. मनोज् बी

समितिसदस्याः

श्री माधवन् ओ
श्रीमती वी के रेणुका
श्री सुरेष् वी के
डा. के एस् मैथ्यूस्
श्रीमती सुजाता के पी
श्री के सदानन्दन्
श्रीमती उषा पी
श्री सजीवन् सी पी
श्रीमती सन्ध्या पी के
श्रीमती दुर्गा लक्ष्मी
श्रीमती सन्ध्या सुकुमार्

मुखचित्रम् – श्री विनायक् सी

आर सेन्दिल कुमार
उपायुक्त

R. Senthil Kumar
Deputy Commissioner

तत् त्वं पूषन् अपावृणु
केन्द्रीय विद्यालय संगठन

केन्द्रीय विद्यालय संगठन,
क्षेत्रीय कार्यालय, एरणाकुलम

KENDRIYA VIDYALAYA SANGATHAN
REGIONAL OFFICE,
ERNAKULAM,
KOCHI – 682 020
Ph. No.0484- 2205111(DC), 2203091(Fax))
Website: www.roernakulam.kvs.gov.in
Email : dcernakulamregion@gmail.com

F.31/Acad/KVS(EKM) *Dated: 01.11.2021*

Message

I feel immense pleasure to publish the study material for class X Sanskrit. This support material is prepared incorporating all the recent changes in curriculum and assessment process made by CBSE. I am sure it will definitely be of great help to class X students of all Kendriya Vidyalayas.

Getting acquainted with the latest changes will help students to prepare well for the board examination and enable students to face case based and Multiple-Choice Questions with confidence. This support material has been prepared by a team of dedicated and veteran teachers with expertise in their respective subjects.

The Support material contains all the important aspects required by the students- the design of question paper, term wise split up syllabus, summary of all the chapters, learning points, examples, practice questions and Sample question papers as per the revised syllabus published by CBSE.

I hope that this Support Material will be used by students and teachers as well and will prove to be a good tool for quick revision.

I would like to express my sincere gratitude to the In- charge principal and all the teachers who have relentlessly worked for the preparation of this study material. Their enormous contribution in making this project successful is praiseworthy.

Meticulous planning blended with hard work, effective time management and sincerity will help the students to reach the pinnacle of success.

Wish you all the best

(R Senthil Kumar)

Mr. G Kumara Mohan
Principal
Kendriya Vidyalaya
AFS Akkulam

विद्या प्रशस्यते लोकै: विद्या सर्वत्र गौरवा।
विद्यया लभते सर्वं विद्वान् सर्वत्र पूज्यते।।

KVS RO Ernakulam, working as a torch bearer in the field of education has tried its level best to instill creativity and competency among students. It has always been cultivating unique methodology and approachable activities to make the teaching learning process most useful and effective, keeping in mind the wider panorama of School education and it's responsibilities. As per KVS RO Ernakulam directions, a luminous and constructive study material for the advancement of the students is prepared, which includes precious data. This time the task of preparing Sanskrit Study Material for class X is assigned to KV AFS Akkulam. The material is prepared diligently and ensured that it is faultless, by the accomplished and meticulous Sanskrit faculties of the Region. We have attempted our best to make this study material very valuable and handy for the students and to keep it highly effective. I would like to extend my wholehearted gratitude to Shri. R Senthil Kumar, Deputy Commissioner KVS RO Ernakulam for bestowing this responsibility to us , Mrs. Deepthi Nair Asst. Commissioner for her support and inputs and to all the teachers of this endeavour for their valuable contributions to bring this material as a master piece .

Thanking you

Kumara Mohan G
Principal
KV AFS Akkulam

पुरोवाक्

महता सन्तोषेण प्रस्तूयते ‘अभ्यासेन हि सिद्ध्यन्ति’ दशमकक्षायाः संस्कृतछात्राणां कृते अध्ययनसामग्री। केन्द्रीय विद्यालय संगठनस्य एरणाकुलं संभागेन समानीयते इयमध्ययनसामग्री । एषा सामग्री तु प्रथमसत्रपरीक्षायाः अभ्यासार्थं निर्मिता। पौनःपुन्येन कृताभ्यासाः एव छात्राः परीक्षायां सात्मविश्वासं उत्तरलेखने समर्थाः भवेयुः । इयमध्ययनसामग्री छात्राणामभ्यासाय उपकारप्रदो भविष्यतीति पूर्णोऽस्ति विश्वासः। तेन च छात्राः परीक्षायाम् उत्तमानङ्कान् प्राप्तुं समर्थाः भविष्यन्ति। अत एव ‘अभ्यासेन हि सिद्ध्यन्ति’ इति नामापि सार्थकं विराजते । केन्द्रीय माध्यमिक शिक्षा बोर्ड द्वारा प्रस्तुतं नवीनं पाठ्यक्रमं आधारीकृत्य एव अस्याः निर्माणं विहितम्। प्रत्येकं पाठ्यबिन्दूनां विवरणं प्रदाय छात्राणां सरलावगमनाय उदाहरणानि अभ्यासार्थं तत्संबद्धाः प्रश्नाः च दत्ताः। पाठ्यपद्धतौ अन्तर्भूतेभ्यः चतुर्भ्यः पाठेभ्यः परीक्षायां संभाव्यमानाः भाषिककार्याधिष्ठितप्रश्नाः अपि अत्र विस्तृताः। अन्ते च आदर्शप्रश्नपत्राणि अपि प्रदत्तानि । आशास्महे यद् इयमध्ययनसामग्री छात्रेभ्यः तथा शिक्षकवृन्देभ्यश्च उपकारप्रदा भविष्यति । सर्वविधान् मार्गनिर्देशान् दत्तवते एरणाकुलं संभागस्य उपायुक्ताय श्रीमते सेन्थिल् कुमार् आर् वर्याय, अध्ययनसामग्रीनिर्माणसमित्याः निदेशिकायै सहायकायुक्तायै श्रीमत्यै दीप्ति नायर् वर्यायै, समायोजकाय प्राचार्याय श्रीमते कुमार मोहनन् वर्याय, मुखचित्रस्य रचयित्रे श्रीमते विनायक् सी बी (Livesanskrit) वर्याय तथास्याः निर्माणाय सहयोगं कृतवद्भ्यः सर्वेभ्यः च हृत्स्पृष्टमकैतवं कार्तज्ञ्यं व्याहरामः।

अध्ययनसामग्रीनिर्माणसमितिः

अनुक्रमणिका

क्र.सं.	विषयः			पृष्ठसंख्या
1	अनुप्रयुक्तव्याकरणम्	सन्धिकार्यम्	व्यञ्जनसन्धिः	08 - 14
			विसर्गसन्धिः	15 - 19
2		समासः	तत्पुरुषसमासः	20 - 28
			अव्ययीभावसमासः	28 - 31
			द्वन्द्वसमासः	32 - 33
3		प्रत्ययाः	तद्धितप्रत्ययाः	34 - 44
			स्त्रीप्रत्ययः	
4		वाच्यपरिवर्तनम्	कर्तृवाच्यं कर्मवाच्यं च	45 - 52
5		समयः	समयलेखनम्	53 - 58
6		अव्ययपदानि		59 - 70
7		अशुद्धिसंशोधनम्		71 - 73
8	पठितावबोधनम्	प्रश्ननिर्माणम्		74 - 80
9		समुचितार्थचयनम्		81 - 83
10		भाषिककार्यतत्त्वानि		84 - 109
11		प्रथमः पाठः	शुचिपर्यावरणम्	85 - 93
12		द्वितीयः पाठः	बुद्धिर्बलवती सदा	94 - 99
13		चतुर्थः पाठः	शिशुलालनम्	99 - 106
14		पञ्चमः पाठः	जननी तुल्यवत्सला	106 - 109
15		उत्तरकुञ्चिका		110 - 114
16		आदर्शप्रश्नपत्राणि		115 - 131

सन्धिकार्यम्

सन्धिकार्यम्

व्यञ्जनसन्धिः

1. वर्गीयप्रथमाक्षराणां तृतीयाक्षरे परिवर्तनम्

वर्गाक्षराणि

	वर्गप्रथमाक्षराणि	वर्गद्वितीयाक्षराणि	वर्गतृतीयाक्षराणि	वर्गचतुर्थाक्षराणि	वर्गपञ्चमाक्षराणि
कवर्गः -	क्	ख्	ग्	घ्	ङ्
चवर्गः -	च्	छ्	ज्	झ्	ञ्
टवर्गः -	ट्	ठ्	ड्	ढ्	ण्
तवर्गः -	त्	थ्	द्	ध्	न्
पवर्गः -	प्	फ्	ब्	भ्	म्

वर्गीयप्रथमाक्षरः (क्/ च् / ट् / त् / प्)	+	स्वरवर्णः / वर्गीयतृतीयचतुर्थपञ्चमवर्णाः / य् / र् / ल् / व् / ह्	=	वर्गीयप्रथमाक्षराणां स्थाने वर्गीयतृतीयवर्णाः (ग् / ज् / ड् / द् / ब्)

विस्तरेण पश्यामः

(1) क् / च् / ट् / त् / प्	+	स्वरवर्णाः			=	क् / च् / ट् / त् / प् वर्णानां स्थाने ग् / ज् / ड् / द् / ब् वर्णाः भवन्ति ।
(2) क् / च् / ट् / त् / प्	+	ग् ज् ड् द् ब्	घ् झ् ढ् ध् भ्	ङ् ञ् ण् न् म्	=	क् / च् / ट् / त् / प् वर्णानां स्थाने ग् / ज् / ड् / द् / ब् वर्णाः भवन्ति ।
(3) क् / च् / ट् / त् / प्	+	य् / र् / ल् / व् / ह्			=	क् / च् / ट् / त् / प् वर्णानां स्थाने ग् / ज् / ड् / द् / ब् वर्णाः भवन्ति ।

यथा :-

1. एतस्मात् + एव

एतस्मात् + एव

एतस्माद् + एव

एतस्मादेव

2. अच् + अन्त:

अच् + अन्त:

अज् + अन्त:

अजन्त:

उदाहरणानि

1. वाक् + अर्थ : = वागर्थ:
2. जगत् + ईश: = जगदीश:
3. दिक् + गज: = दिग्गज:
4. तत् + धनम् = तद्धनम्
5. षट् + आनन: = षडानन:
6. सुप् + अन्त: = सुबन्त:
7. प्राक् + यात्रा = प्राग्यात्रा
8. दिक् + अम्बरम् = दिगम्बरम्
9. तत् + धनु: = तद्धनु:
10. महत् + आडम्बरम् = महदाडम्बरम्

अनुनासिकसन्धिः

पदान्तव्यञ्जनम् + अनुनासिक्यवर्णः = पदान्तव्यञ्जनवर्णस्य स्थाने वर्गपञ्चमवर्णः आगच्छति ।

पदान्तव्यञ्जनवर्णः	+	ङ् , ञ् , ण् ,न् ,म्	=	स्वस्ववर्गस्य पञ्चमवर्णः आगच्छति । (कवर्गस्य स्थाने - ङ् चवर्गस्य स्थाने - ञ् टवर्गस्य स्थाने - ण् तवर्गस्य स्थाने - न् पवर्गस्य स्थाने - म्)

वर्गस्य पञ्चमवर्णाः (ङ् , ञ् , ण् ,न् ,म्) अनुनासिक्यवर्णाः भवन्ति ।

पदान्तव्यञ्जनेभ्यः अनुनासिकवर्णेषु परेषु तस्य व्यञ्जनस्य स्थाने स्ववर्गस्य पञ्चमाक्षरं भवति ।

यथा :-

1. जगत् + नाथः

   जगत् + नाथः

   जगन्+ नाथः

   जगन्नाथः

2. वाक् + मयं = वाङ्मयं
3. तत् + मतं = तन्मतं
4. सत् + मतिः = सन्मतिः
5. एतत् + न = एतन्न
6. षट् + नवतिः = षण्णवतिः

अभ्यासप्रश्नाः

1. तावद्विभज्य =

[अ] ताव + द्विभज्य | [आ] तावत् + विभज्य

[इ] तावद्वि + भज्य | [ई] तावदा + विभज्य

2. पश्चादन्य: =

[अ] पश्चात् + अन्य: | [आ] पश्चात + अन्य:

[इ] पश्चा + दन्य: | [ई] पश्चाद + न्य:

3. काचित् + इयमिति =

[अ] काचिदियमिति | [आ] काचितियमिति

[इ] काचिदीयमिति | [ई] काचितीयमिति

4. भयाद्व्याघ्रस्य =

[अ] भयात् + व्याघ्रस्य | [आ] भयात + व्याघ्रस्य

[इ] भया + द्व्याघ्रस्य | [ई] भयाद्व्या + घ्रस्य

5. तदग्रत: =

[अ] तत् + अग्रत: | [आ] तद + ग्रत:

[इ] तत + ग्रत: | [ई]तदा + अग्रत:

6. तत् + अनुसारेण =

[अ] ततनुसारेण | [आ] तदनुसारेण

[इ] तथनुसारेण | [ई] तदानुसारेण

7. चलदनिशम् =

[अ] चलत् + अनिशम् | [आ] चलत + निशम्

[इ] चलद + निशम् | [ई] चलद + अनिशम्

8. वागीश: =

[अ] वाक् + ईश:　　[आ] वागा + इश:

[इ] वागी + ईश:　　[ई] वाग + ईश:

9. तस्मादङ्के =

[अ] तस्मा + दङ्के　　[आ] तस्मात् + अङ्के

[इ] तस्माद् + के　　[ई]तस्मात + अङ्के

10. किञ्चिदन्तरम् =

[अ] किञ्चित् + अन्तरम्　　[आ] किञ्चिद + अन्तरम्

[इ] किञ्चित + अन्तरम्　　[ई] किञ्चित + न्तरम्

11. किञ्चिदविनयम् =

[अ] किञ्चित + विनयम्　　[आ] किञ्चिदवि + नयम्

[इ] किञ्चित् + अविनयम्　　[ई] किञ्चिते + अविनयम्

12. तदहम् =

[अ] त + दहम्　　[आ] तत् + अहम्

[इ] तदा + हम्　　[ई] तत: + अहम्

13. दिग्गज: =

[अ] दिशा + गज:　　[आ] दिक् + गज:

[इ] दिका + गज:　　[ई] दिशि + गज:

14. अचिरादेव =

[अ] अचिराते + एव　　[आ] अचिरात् + इव

[इ]अचिरान् + एव　　[ई]अचिराते + एव

15. मानुषात् + अपि =

[अ] मानुषादपि [आ] मानुषातपि

[इ] मानुषाधपि [ई] मानुषाथपि

16. स्यान्न =

[अ] स्यात् + न [आ] स्यान् + न

[इ] स्यत् + न [ई] स्यात् + न

17. अस्मान्नगरात् =

[अ] अस्मात् + नगरात् [आ] अस्मान + नगरात्

[इ] अस्मान् + नगरात् [ई] अस्मत + नगरात्

18. स्यात् + मे =

[अ] स्यान्मे [आ] स्याद्मे

[इ] स्यात्मे [ई] स्यैन्मे

19.धिङ्माम् =

[अ] धिक् + माम् [आ] धिख् + माम्

[इ] धिग् + माम् [ई] धिङ्ङ + आम्

20.सन्निधीयन्ताम् =

[अ] सदा + निधीयन्ताम् [आ] सत् + निधीयन्ताम्

[इ] सथ् + निधीयन्ताम् [ई] सनि + निधीयन्ताम्

21.सत् + निवेश: =

[अ] सन्निनिवेश: [आ] सनिवेश:

[इ] सद्निवेश: [ई] सन्नीनिवेश:

विसर्गसन्धि:

द्वयो: वर्णयो: मेलनेन यदि किमपि परिवर्तनं भवति तर्हि तत् सन्धि: कथ्यते। यदि एतत् परिवर्तनं विसर्गस्य स्थाने भवति तर्हि स: विसर्गसन्धि: उच्यते।

I. विसर्गस्य उत्वम्

ह्रस्वात् 'अ'कारात् परम् यदि विसर्ग:, तदनन्तरं यदि ह्रस्व: 'अ'कार: / वर्गीयतृतीय-चतुर्थ-पञ्चमवर्णा: / अथवा य् र् ल् व् वर्णा: - एतेषु कोऽपि वर्ण: आगच्छति तर्हि विसर्गस्य स्थाने 'उ'कार: आगच्छेत्।

अ:	+	अ	=	विसर्गस्य स्थाने 'उ' अकारस्य स्थाने 'ऽ' च
अ:		ग् / ज् / ड् / द् / ब्	=	विसर्गस्य स्थाने 'उ'
अ:	+	घ् / झ् / ढ् / ध् / भ्	=	विसर्गस्य स्थाने 'उ'
अ:	+	ङ् / ञ् / ण् / न् / म्	=	विसर्गस्य स्थाने 'उ'
अ:	+	य् / र् / ल् / व् / ह्	=	विसर्गस्य स्थाने 'उ'

1. स: + अवसत् = स: + अवसत्

स उ + ऽवसत् (अ + उ =ओ > स + उ = सो)

सो + ऽवसत्

<u>सोऽवसत्</u>

द्वितीयपदस्य 'अ'कार: अवग्रह: [ऽ] अभवत्।

2. बाल: + धावति = बाल उ + धावति (अ + उ = ओ > बाल + उ = बालो)

बालो + धावति

<u>बालो धावति</u>

उदाहरणानि

1. अन्य:	+	अपि	=	अन्योऽपि
2. क :	+	अत्र	=	कोऽत्र
3. राम:	+	गत:	=	रामो गत:
4. तत:	+	जम्बूक:	=	ततो जम्बूक:
5. ग्रन्थ:	+	डम्बर:	=	ग्रन्थो डम्बर:
6. क्रुद्ध:	+	दर्पेण	=	क्रुद्धो दर्पेण

7. अत: + बालिका = अतो बालिका

8. कृष्ण: + घनश्याम: = कृष्णो घनश्याम:

9. अज: + झष: = अजो झष:

10. क: + ढक्काम् = को ढक्काम्

11. दशरथ: + नामक: = दशरथो नामक:

12. तत: + मरणम् = ततो मरणम्

13. वृक्ष: + वर्धते = वृक्षो वर्धते

14. सिंह: + गर्जति = सिंहो गर्जति

15. छात्र: + हसति = छात्रो हसति

II.विसर्गस्य सत्वम् , शत्वम्, षत्वम् च ।

1. विसर्गात् परं यदि स् / त् / थ् वर्ण: आगच्छति तर्हि विसर्गस्य स्थाने 'स्' भवति।
2. विसर्गात् परं यदि श् / च् / छ् वर्ण: आगच्छति तर्हि विसर्गस्य स्थाने 'श्' भवति।
3. विसर्गात् परं यदि ष् / ट् / ठ् वर्ण: आगच्छति तर्हि विसर्गस्य स्थाने 'ष्' भवति।

विसर्ग:	+	स् / त् / थ्	=	विसर्गस्य स्थाने 'स्'
विसर्ग:	+	श् / च् / छ्	=	विसर्गस्य स्थाने 'श्'
विसर्ग:	+	ष् / ट् / ठ्	=	विसर्गस्य स्थाने 'ष्'
अ:	+	य् / र् / ल् / व् / ह्	=	विसर्गस्य स्थाने 'उ'

उदाहरणानि

1. कृष्ण: + तदा = कृष्ण: + तदा
   कृष्ण स् + तदा
   कृष्णस्तदा
2. इत: + तत: = इत: + तत:
   इतस् + तत:
   इतस्तत:
3. क: + चन = क: + चन
   क श् + चन
   कश्चन

4. हरि: + शेते = हरि: + शेते

हरिश् + शेते

हरिश्शेते

5. धनु: + टङ्कार: = धनु: + टङ्कार:

धनुष् + टङ्कार:

धनुष्टङ्कार:

6. गज: + षष्ठ: = गज: + षष्ठ:

गजष् + षष्ठ:

गजष्षष्ठ:

सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत।

1. आर्योऽपि =

[अ] आर्या + अपि [आ] आर्य: + अपि

[इ] आर्यो + पि [ई] आर्यौ + अपि

2. अन्यो द्वितीय: =

[अ] अन्य + द्वितीय: [आ] अन्य: + द्वितीय:

[इ] अन्या +द्वितीय: [ई] अन्योद् +वितीय:

3. एकस्तावत् =

[अ] एक: + तावत् [आ] एको + तावत्

[इ] एका + तावत् [ई] एक + तावत्

4. कश्चित् =

[अ] क + चित् [आ] कस् + चित्

[इ] क: + चित् [ई] क + श्चित्

5. महतो भयात् =

[अ] महता: + भयात् [आ] महत: + भयात्

[इ] महत् + भयात् [ई] महा + तोभयात्

6. दारुणश्च =

[अ] दारुण: + च [आ] दारुणा + श्च

[इ] दारु + णश्च [ई] दारुणो + च

7. प्रवास: + अयम् =

[अ] प्रवासेयम् [आ] प्रवासोऽयम्

[इ] प्रवास अयम् [ई] प्रवासैयम्

8. देउलाख्य: + ग्राम: =

[अ] देउलाख्यो ग्राम: [आ] देउलाख्योऽग्राम:

[इ] देउलाख्य ग्राम: [ई] देउलाख्या ग्राम:

9. विशेषत: + तपोवने =

[अ] विशेषततपोवने [आ] विशेषतो तपोवने

[इ] विशेषतस्तपोवने [ई] विशेषत्तपोवने

10. मेघरवैश्च =

[अ] मेघरवै + श्च [आ] मेघरवै: + च

[इ] मेघरवश् + श्च [ई] मेघर + वैश्च

11. व्याघ्रोऽपि =

[अ] व्याघ्रो + पि [आ] व्याघ्रा + पि

[इ] व्याघ्र: + अपि [ई] व्याघ्र + अपि

12. निर्धन: + जन: =

[अ] निर्धनो: जन: [आ] निर्धन जन:

[इ] निर्धनो जन: [ई] निर्धनौ जन:

13. वय: + अनुरोधात् =

[अ] वयोऽनुरोधात् [आ] वयोनुरोधात्

[इ] वयेनुरोधात् [ई] वयसनुरोधात्

14. नमस्ते =

[अ] नम: + ते [आ] नम + स्ते

[इ] नमा + स्ते [ई] नमो + ते

15. तुरङ्ग: + तुरङ्गै: =

[अ] तुरङ्गस्तुरङ्गैः [आ] तुरङ्गशतुरङ्गैः

[इ] तुरङ्गोतुरङ्गै: [ई] तुरङ्गातुरङ्गै:

16. व्याघ्रो नष्टः =

[अ] व्याघ्र + नष्टः [आ] व्याघ्रः + नष्टः

[इ] व्याघ्र् + नष्टः [ई] व्याघ्रे + नष्टः

17. कः + टीकते =

[अ] कश्तीकते [आ] कष्टीकते

[इ] कस्तीकते [ई] कोतीकते

18. हिमकरोऽपि =

[अ] हिमकरैः + अपि [आ] हिमकर + ओपि

[इ] हिमकरे + अपि [ई] हिमकरः + अपि

19. पण्डितः + जनः =

[अ] पण्डितजनः [आ] पण्डितोऽजनः

[इ] पण्डितो जनः [ई] पण्डितज्जनः

20. अशक्तश्च =

[अ] अशक्तो + च [आ] अशक्तः + च

[इ] अशक्त + श्च [ई] अशक्त + च

21. नामतः + वेदितुम् =

[अ] नामतावेदितुम् [आ] नामतो वेदितुम्

[इ] नामतस्वेदितुम् [ई] नामत वेदितुम्

22. भक्तः + सेवते =

[अ] भक्तो सेवते [आ] भक्तष्सेवते

[इ] भक्तस्सेवते [ई] भक्तसेवते

समासः

<u>समासः</u>

<u>समासः</u>

समासः इत्युक्ते **एकपदीकरणम्** । अर्थात् द्वयोः पदयोः अथवा बहूनां पदानां वा **एकपदीकरणं** समासः इति कथ्यते ।

यथा –

देशस्य सेवकः = देशसेवकाः

श्रीकृष्णः च भीमः च अर्जुनः च = श्रीकृष्णभीमार्जुनाः

समासे द्वौ भागौ स्तः समस्तपदं विग्रहः (विग्रहवाक्यं) च ।

समस्तपदम्

एकपदीकरणेन यत् नूतनपदं निर्मीयते तत् समस्तपदं कथ्यते ।

<u>विग्रहः / विग्रहवाक्यम्</u>

विग्रहः इत्युक्ते पृथक्-करणम् । अर्थात् एकीभूतस्य पदस्य पृथक्करणं विग्रहः इति कथ्यते । समस्तानां पदानां पृथक्-करणं विग्रहः/विग्रहवाक्यम् भवति ।

यथा – <u>समस्तपदम्</u> <u>विग्रहवाक्यम्</u>

देशसेवकाः - देशस्य सेवकाः

श्रीकृष्णार्जुनौ - श्रीकृष्णः च अर्जुनः च

पाठ्यक्रमे अन्तर्भूताः समासाः -

1. तत्पुरुषसमासः (विभक्तिः)
2. द्वन्द्वसमासः
3. अव्ययीभावसमासः च ।

<u>तत्पुरुषसमासः (विभक्तिः)</u>

समासे प्रथमं पदं **पूर्वपदम्** इति द्वितीयं / अन्तिमं पदम् **उत्तरपदम्** इति च कथ्येते ।

यथा :- **पूर्वपदम्** **उत्तरपदम्**

देशस्य सेवकाः

(देश) (सेवक)

तत्पुरुषसमासे पूर्वपदे अस्माकं ध्यानं स्यात् । पूर्वपदे एव अस्माभिः परिवर्तनं करणीयम् । उत्तरपदे किमपि परवर्तनं न करणीयम् ।

विभक्त्यनुसारं तत्पुरुषसमासः षड्विधाः सन्ति । तद्यथा –

तत्पुरुषसमासः	**विग्रहः / विग्रहवाक्यम्**	**समासः (समस्तपदम्)**
द्वितीया-तत्पुरुषः	ग्रामं गतः	ग्रामगतः
तृतीया-तत्पुरुषः	हस्तेन निर्मितम्	हस्तनिर्मितम्
चतुर्थी-तत्पुरुषः	भोजनाय वस्तूनि	भोजनवस्तूनि
पञ्चमी-तत्पुरुषः	सिंहात् भीतः	सिंहभीतः
षष्ठी-तत्पुरुषः	मानवस्य शक्तिः	मानवशक्तिः
सप्तमी-तत्पुरुषः	पठने समर्थः	पठनसमर्थः

* पूर्वपदे या विभक्तिः भवति तदनुसारं तत्पुरुषसमासस्य नाम दत्तम् अस्ति । यथा यदा पूर्वपदं द्वितीयाविभक्तौ अस्ति तदा अस्य नाम द्वितीयातत्पुरुष: इति, यदा पूर्वपदं तृतीयाविभक्तौ अस्ति तदा अस्य नाम तृतीयातत्पुरुष इति च ।

* अत्र भवन्तः द्रष्टुं शक्नुवन्ति यत् विग्रहे विभक्ति-द्योतकाः प्रत्ययाः लुप्ताः जाताः।

* तत्पुरुषसमासे कुत्रचित् **अर्थस्य अनुसारं** कुत्रचित् **नियमस्य अनुसारं** च समासः करणीयः । नियमानुसारं यत्र ध्यातव्यं तत् एव अधः लिखितम् अस्ति

नियमानुसारम् – अवधातव्या: अंशा: -

द्वितीयातत्पुरुषः – यदि समस्तपदे **श्रित-अतीत-पतित-गत-आगत-आपन्नशब्दाः** भवन्ति तर्हि पूर्वपदं द्वितीया-विभक्तौ भवति।

यथा - कृष्णश्रितः - कृष्णं श्रितः
दुःखातीतः - दुःखम् अतीतः
कूपपतितः - कूपं पतितः
ग्रामगतः - ग्रामं गतः
शरणागता - शरणम् आगता
सङ्कटापन्नः - सङ्कटम् आपन्नः

तृतीयातत्पुरुषः – यदि समस्तपदे **पूर्व-सदृश-सम-मिश्रित-शब्दाः** भवन्ति तर्हि पूर्वपदं तृतीयाविभक्तौ भवति।

यथा	-	मासपूर्वः	-	मासेन पूर्वः
		मातृसदृशः	-	मात्रा सदृशः
		पितृसमः	-	पित्रा समः
		वस्तुमिश्रितः	-	वस्तुभिः मिश्रितः

चतुर्थीतत्पुरुषः – यदि समस्तपदे **अर्थ-हित-सुख-बलि-शब्दाः** भवन्ति तर्हि पूर्वपदं चतुर्थी-विभक्तौ भवति।

यथा	-	सुखार्थम्	-	सुखाय अर्थम्
		लोकहितम्	-	लोकाय हितम्
		पितृसुखम्	-	पित्रे सुखम्
		भूतबलिः	-	भूताय बलिः

पञ्चमीतत्पुरुषः – यदि समस्तपदे **मुक्त-पतित-भय-भीति-भीत-भी-शब्दाः** भवन्ति तर्हि पूर्वपदं पञ्चमीविभक्तौ भवति।

यथा	-	भयमुक्तः	-	भयात् मुक्तः
		वृक्षपतितः	-	वृक्षात् पतितः
		सिंहभयम्	-	सिंहात् भयम्

(* भयम्, भीतिः, भीतः, भीः एते समानार्थकाः शब्दाः भवन्ति)

षष्ठीतत्पुरुषः - यदि समस्तपदे स्थितपदयोः **परस्परसंबन्धः** अस्ति तर्हि पूर्वपदं षष्ठीविभक्तौ भवति।

यथा	-	जीवनरक्षा	-	जीवनस्य रक्षा
		राज्ञः पुरुषः	-	राजपुरुषः
		देशस्य सेवकाः	-	देशसेवकाः

सप्तमीतत्पुरुषः – यदि समस्ते पदे **कुशल-निपुण-प्रवीण-समर्थ-शब्दाः** भवन्ति तर्हि पूर्वपदं चतुर्थी-विभक्तौ भवति।

यथा	-	पठनकुशलः	-	पठने कुशलः
		शास्त्रनिपुणः	-	शास्त्रे निपुणः

(* कुशलः निपुणः प्रवीणः समर्थः एते समानार्थकाः शब्दाः भवन्ति)

अभ्यासप्रश्नाः

अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितानां पदानां समस्तपदं वा विग्रहं वा चिनुत।

1. **वायुमण्डलं** भृशं दूषितम् ।

(क) वायुना मण्डलम् (ख) वायोः मण्डलम्

(ग) वायुं मण्डलम् (घ) वायु मण्डलम्

2. **महानगरमध्ये** चलदनिशं कालायसचक्रम्।

(क) महानगरेषु मध्ये (ख) महानगरेभ्यः मध्ये

(ग) महानगरैः मध्ये (घ) महानगराणां मध्ये

3. दुर्दान्तैर्दशनैरमुना स्यान्नैव **जनग्रसनम्।**

(क) जनानां ग्रसनम् (ख) जनेषु ग्रसनम्

(ग) जनान् ग्रसनम् (घ) जनाः ग्रसनम्

4. **वाष्पयानमाला** संधावति वितरन्ती ध्वानम्।

(क) वाष्पयानानि माला (ख) वाष्पयानेभ्यः माला

(ग) वाष्पयानानां माला (घ) वाष्पयानैः माला

5. **यानानां पङ्क्तयः** ह्यनन्ताः कठिनं संसरणम्।

(क) यानपङ्क्तयः (ख) यानात्पङ्क्तयः

(ग) यानानपङ्क्तयः (घ) यानानिपङ्क्तयः

6. **कुत्सितवस्तुमिश्रितं** भक्ष्यं समलं धरातलम्।

(क) कुत्सितवस्तूनां मिश्रितम् (ख) कुत्सितवस्तुषु मिश्रितम्

(ग) कुत्सितवस्तुभ्यः मिश्रितम् (घ) कुत्सितवस्तुभिः मिश्रितम्

7. कुत्सितवस्तुमिश्रितं भक्ष्यं समलं **धरातलम्।**

(क) धरायाः तलम् (ख) धरायै तलम्

(ग) धरायां तलम् (घ) धरया तलम्

8. प्रपश्यामि **ग्रामान्ते** निर्झर-नदी-पयःपूरम्।

(क) ग्रामाय अन्ते (ख) ग्रामे अन्ते

(ग) ग्रामस्य अन्ते (घ) ग्रामम् अन्ते

9. प्रपश्यामि ग्रामान्ते निर्झर-नदी-**पयःपूरम्**।

(क) पयसः पूरम् (ख) पयसा पूरम्

(ग) पयसे पूरम् (घ) पयः पूरम्

10. **कुसुमावलिः** समीरचालिता स्यान्मे वरणीया।

(क) कुसुमैः आवलिः (ख) कुसुमेभ्यः आवलिः

(ग) कुसुमेषु आवलिः (घ) कुसुमानाम् आवलिः

11. अयि चल बन्धो! **खगकुल**-कलरव-गुञ्जितवनदेशम्।

(क) खगैः कुलम् (ख) खगानां कुलम्

(ग) खगेषु कुलम् (घ) खगेभ्यः कुलम्

12. अयि चल बन्धो! खगकुल-कलरव-गुञ्जित**वनदेशम्**।

(क) वनाय देशम् (ख) वनं देशम्

(ग) वनस्य देशम् (घ) वनेन देशम्

13. पुर-कलरव सम्भ्रमितजनेभ्यो धृत**सुखसन्देशम्**।

(क) सुखाय सन्देशम् (ख) सुखेन सन्देशम्

(ग) सुखे सन्देशम् (घ) सुखस्य सन्देशम्

14. **चाकचिक्यजालं** नो कुर्याज्जीवितरसहरणम्।

(क) चाकचिक्ये जालम् (ख) चाकचिक्येन जालम्

(ग) चाकचिक्यस्य जालम् (घ) चाकचिक्याय जालम्

15. चाकचिक्यजालं नो कुर्यात् **जीवितरसहरणम्**।

(क) जीवितरसस्य हरणम् (ख) जीवितरसेन हरणम्

(ग) जीवितरसे हरणम् (घ) जीवितरसं हरणम्

16. **प्रस्तरतले** लतातरुगुल्मा नो भवन्तु पिष्टाः।

(क) प्रस्तरस्य तले (ख) प्रस्तराय तले

(ग) प्रस्तरे तले (घ) प्रस्तरेण तले

17. **मानवाय जीवनं** कामये नो जीवन्मरणम्।

(क) मानवायाजीवनम् (ख) मानवजीवनम्

(ग) मानवम्जीवनम् (घ) मानवाद्जीवनम्

18. मानवाय जीवनं कामये नो **जीवन्मरणम्**।

(क) जीवतः मरणम् (ख) जीवता मरणम्

(ग) जीवन्तं मरणम् (घ) जीवते मरणम्

19. बुद्धिमती **पुत्रद्वयोपेता** पितुर्गृहं प्रति चलिता।

(क) पुत्रद्वयस्य उपेता (ख) पुत्रद्वयेन उपेता

(ग) पुत्रद्वये उपेता (घ) पुत्रद्वयम् उपेता

20. बुद्धिमती पुत्रद्वयोपेता **पितुः गृहं** प्रति चलिता।

(क) पितुरगृहम् (ख) पितुर्गृहम्

(ग) पितृगृहम् (घ) पित्रगृहम्

21. तत्र राजसिंहः नाम **राजपुत्रः** वसति स्म।

(क) राज्ञा पुत्रः (ख) राज्ञि पुत्रः

(ग) राज्ञः पुत्रः (घ) राजानं पुत्रः

22. **भयेन आकुलं** व्याघ्रं दृष्ट्वा शृगालः हसन्नाह।

(क) भयेनाकुलम् (ख) भयेनकुलम्

(ग) भयमाकुलम् (घ) भयाकुलम्

23. परं गृहीतकरजीवितो नष्टः **तदग्रतः**।

(क) तदा अग्रतः (ख) तस्य अग्रतः

(ग) तेन अग्रतः (घ) तस्मै अग्रतः

24. रे रे धूर्त, त्वया दत्तं मह्यं **व्याघ्रत्रयं** पुरा।

(क) व्याघ्राणां त्रयम् (ख) व्याघ्रेषु त्रयम्

(ग) व्याघ्रं त्रयम् (घ) व्याघ्रैः त्रयम्

25. बुद्धिमती पुनरपि व्याध्रजात् **भयात् मुक्ता** अभवत्।

(क) भयान्मुक्ता (ख) भयमुक्ता

(ग) भयामुक्ता (घ) भयात्मुक्ता

26. व्रजति हिमकरोऽपि **बालभावात्**।

(क) बालस्य भावात् (ख) बालाय भावात्

(ग) बाले भावात् (घ) बालात् भावात्

27. हिमकरोऽपि व्रजति मस्तक-**केतकच्छदत्वं** व्रजति।

(क) केतकेन छदत्वम् (ख) केतकस्य छदत्वम्

(ग) केतकाय छदत्वम् (घ) केतके छदत्वम्

28. **उपनयनोपदेशेन** भगवान् वाल्मीकिः आवयोः गुरुः।

(क) उपनयनस्य उपदेशेन (ख) उपनयने उपदेशेन

(ग) उपनयनेन उपदेशेन (घ) उपनयनम् उपदेशेन

29. कश्चित् कृषकः **क्षेत्रकर्षणं** कुर्वन्नासीत्।

(क) क्षेत्रं कर्षणम् (ख) क्षेत्राय कर्षणम्

(ग) क्षेत्रे कर्षणम् (घ) क्षेत्रस्य कर्षणम्

30. भूमौ पतितं **स्वपुत्रं** दृष्ट्वा माता सुरभिः अरुदत्।

(क) स्वस्य पुत्रम् (ख) स्वेन पुत्रम्

(ग) स्वः पुत्रम् (घ) स्वं पुत्रम्

31. सुरभेः इमामवस्थां दृष्ट्वा **सुराधिपः** अपृच्छत्।

(क) सुरः अधिपः (ख) सुरेषु अधिपः

(ग) सुराणाम् अधिपः (घ) सुरेभ्यः अधिपः

32. विनिपातो न वः कश्चिद् दृश्यते **त्रिदशाधिप !**

(क) त्रिदशाभ्यः अधिप (ख) त्रिदशासु अधिप

(ग) त्रिदशाः अधिप (घ) त्रिदशानाम् अधिप

33. यदि **पुत्रसहस्रं** मे, सर्वत्र सममेव मे।

(क) पुत्राः सहस्रम् (ख) पुत्राणां सहस्रम्

(ग) पुत्रं सहस्रम् (घ) पुत्रान् सहस्रम्

34. **सुरभिवचनं** श्रुत्वा अखण्डलस्य हृदयम् अद्रवत्।

(क) सुरभिं वचनम् (ख) सुरभिः वचनम्

(ग) सुरभेः वचनम् (घ) सुरभिना वचनम्

35. अचिरात् **मेघरवैः** प्रवर्षः समजायत।

(क) मेघानां रवैः (ख) मेघैः रवैः

(ग) मेघेषु रवैः (घ) मेघेभ्यः रवैः

36. सर्वत्र **जलोपप्लवः** सञ्जातः ।

(क) जलाय उपप्लवः (ख) जलेन उपप्लवः

(ग) जलम् उपप्लवः (घ) जलस्य उपप्लवः

37. कृषकः **हर्षातिरेकेण** कर्षणविमुखः सन् गृहमगात् ।

(क) हर्षेण अतिरेकेण (ख) हर्षाय अतिरेकेण

(ग) हर्षस्य अतिरेकेण (घ) हर्षे अतिरेकेण

38. समरूप: **कुटुम्बवृत्तान्तः** ।

(क) कुटुम्बात् वृत्तान्त: (ख) कुटुम्बाय वृत्तान्त:

(ग) कुटुम्बस्य वृत्तान्त: (घ) कुटुम्बम् वृत्तान्त:

अव्ययीभाव-समासः

अवधातव्यम् -

अस्मिन् समासे पूर्वपदम् अव्ययं भवति। (अव्ययानां विषये अग्रे पठाम: ।)

समासपाठ्यक्रमे अन्तर्भूतानि अव्ययानि :-

अनु, उप, सह, निर्, प्रति, यथा – एतैः अव्ययपदैः अन्येषां पदानां समासः भवति।

अव्ययानाम् अर्थ: उदाहरणं च ।

अव्ययपदानि	अव्ययपदस्य अर्थः	समस्तपदम्)	विग्रहः / विग्रहवाक्यम्
अनु	योग्यम्	अनुरूपम्	रूपस्य योग्यम्
	पश्चात्	अनुरथम्	रथस्य पश्चात्
उप	समीपम्	उपवृक्षम्	वृक्षस्य समीपम्
सह	सहितम्	सविनयम्	विनयेन सह (सहितम्)
निर्	अभावः	निर्मक्षिकम्	मक्षिकाणाम् अभावः
यथा	अनतिक्रम्य	यथाशक्ति	शक्तिम् अनतिक्रम्य
प्रति	आवृत्त्यर्थे	प्रतिगृहम्	गृहं गृहं प्रति / गृहे गृहे

अवधातव्यम् -

यदि प्रश्ने समस्तपदं दत्तम् अस्ति तर्हि पूर्वपदे (**अनु, उप, सह, निर्, प्रति, यथा** इत्येतेषु अव्ययेषु) ध्यानं देयम्।

तद्यथा -

यदि **समस्ते पदे** -	**अनु**	अस्ति तर्हि उत्तरपदं **योग्यम् / पश्चात्** भवति। (अर्थानुसारमेव **योग्यम्** वा **पश्चात्** वा लेखनीयं भवति।
	उप	अस्ति तर्हि उत्तरपदं **समीपम्** भवति।
	स	अस्ति तर्हि उत्तरपदं **सह / सहितम्** भवति।
	निर्	अस्ति तर्हि उत्तरपदं **अभाव:** भवति।
	प्रति	अस्ति तर्हि समासे विद्यमानम् उत्तरपदं द्विवारं (द्वितीया / सप्तमीविभक्तौ) लिखित्वा **प्रति** इत्यपि लेखनीयं भवति।
	यथा	अस्ति तर्हि उत्तरपदं **अनतिक्रम्य** भवति।

अभ्यासप्रश्नाः

अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितानां पदानां समस्तपदं वा विग्रहं वा चिनुत।

1. कुत्सितवस्तुमिश्रितं **समलं** धरातलम्।

(क) मलेन सहितम् (ख) मलस्य सहितम्

(ग) मलम् अनतिक्रम्य (घ) मलं मलं प्रति

2. विद्यालयः **उपग्रामम्** अस्ति।

(क) ग्रामस्य पश्चात् (ख) ग्रामे ग्रामे प्रति

(ग) ग्रामस्य समीपम् (घ) ग्रामेण सहितम्

3. मार्गे एकं **निर्जनम्** वनम् आसीत्।

(क) वनस्य समीपे (ख) वनेन सहितम्

(ग) जनानाम् अभावः (घ) जनम् अनतिक्रम्य

4. जनाः **अनुरथं** धावन्ति।

(क) रथस्य पश्चात् (ख) रथे रथे प्रति

(ग) रथेन सह (घ) रथस्य समीपे

5. वयं **गृहं गृहं प्रति** संस्कृतं प्रसारयाम: ।

(क) अनुगृहम्   (ख) गृहस्य समीपे

(ग) गृहस्य पश्चात्   (घ) प्रतिगृहम्

6. सर्वे **यथाशक्ति** कार्यं कुर्वन्ति ।

(क) शक्तेः समीपम्   (ख) शक्तिम् अनतिक्रम्य

(ग) शक्तिं शक्तिं प्रति   (घ) शक्तेः योग्यम्

7. छात्रा: **यथामति** गृहकार्यं कुर्वन्ति ।

(क) मते: यथा   (ख) मतिम् अनतिक्रम्य

(ग) मतिं मतिं प्रति   (घ) मत्यै योग्यम्

8**. शृगालेन सहितम्** आगच्छन्तं व्याघ्रं सा अपश्यत् ।

(क) उपशृगालम्   (ख) प्रतिशृगालम्

(ग) अनुशृगालम्   (घ) सशृगालम्

9. **सव्यवधानं** न चरित्रलोपाय इति रामः वदति ।

(क) व्यवधानेन सहितम्   (ख) व्यवधानस्य पश्चात्

(ग) व्यवधानस्य समीपम्   (घ) व्यवधानस्य सह

10. सः **निरनुक्रोशं** वदति ।

(क) अनुक्रोशेन सह   (ख) अनुक्रोशस्य अभावः

(ग) अनुक्रोशे अनुक्रोशे प्रति   (घ) अनुक्रोशम् अनतिक्रम्य

11. लवकुशौ **विदूषकेण सह** प्रविशतः ।

(क) अनुविदूषकम्   (ख) यथाविदूषकम्

(ग) प्रतिविदूषकम्   (घ) सविदूषकम्

12. शिक्षकः **प्रत्येकं** छात्रं उद्बोधयति ।

(क) एकं एकं प्रति   (ख) एकम् अनतिक्रम्य

(ग) एकस्य पश्चात्   (घ) एकेन सहितम्

13. आरक्षकाः **गृहं गृहं प्रति** गच्छन्ति ।

(क) अनुगृहम्   (ख) प्रतिगृहम्

(ग) सगृहम्   (घ) यथागृहम्

14. कृषकः **अनुवृष्टि** क्षेत्रं गच्छति।

(क) वृष्टेः पश्चात् (ख) वृष्टेः समीपम्

(ग) वृष्ट्या सहितम् (घ) वृष्टिम् अनतिक्रम्य

15. छात्राः **यथासमयं** कार्यं संपादयन्ति।

(क) समयेन सह (ख) समयस्य पश्चात्

(ग) समयम् अनतिक्रम्य (घ) समयं समयं प्रति

16. सा **सचित्रम्** उपविशति।

(क) चित्रस्य समीपम् (ख) चित्रं चित्रं प्रति

(ग) चित्रस्य योग्यम् (घ) चित्रेण सहितम्

17. मुनिः **गङ्गायाः समीपं** गच्छति।

(क) यथागङ्गम् (ख) प्रतिगङ्गम्

(ग) अनुगङ्गम् (घ) उपगङ्गम्

18. ग्रामे **जलस्य अभावः** आसीत्।

(क) निर्जलम् (ख) उपजलम्

(ग) प्रतिजलम् (घ) अनुजलम्

19. सर्वैः **प्रतिदिनं** कार्यं करणीयम्।

(क) दिनं दिनं प्रति (ख) दिनस्य समीपे

(ग) दिनस्य योग्यम् (घ) दिनस्य पश्चात्

20. सः **साट्टहासं** वदति।

(क) अट्टहासेन सहितम् (ख) अट्टहासस्य योग्यम्

(ग) अट्टहासम् अनतिक्रम्य (घ) अट्टहासस्य पश्चात्

द्वन्द्वसमासः (केवलम् इतरेतर-द्वन्द्व-समासः)

अवधातव्यम्-

अस्मिन् समासे पदद्वयं वा पदत्रयं वा अनेकानि पदानि वा भवितुम् अर्हन्ति।

विग्रहवाक्ये सर्वाणि पदानि **प्रथमा विभक्तौ** भवन्ति।

विग्रहवाक्ये सर्वाणि पदानि **च** इति अव्ययेन घटितानि भवन्ति।

(* प्रत्येकं पदस्य पश्चात् **च** इति लेखनीयम्)

यथा - रामः च कृष्णः च।

भीमः च कृष्णः च अर्जुनः च।

अवधातव्यम्-

यदा समस्तपदं कुर्मः तदा **च** इति पदं पूर्वपदस्य (पूर्वपदानां वा) विभक्तिः च लुप्ता भवति। एवं च अन्तिमे पदे विभक्तिः वचनं (द्विवचनं वा बहुवचनं वा) च संख्यानुसारं लिङ्गानुसारं च योजनीये।

यथा -

रामः च कृष्णः च	-	रामकृष्णौ
भीमः च कृष्णः च अर्जुनः च	-	भीमकृष्णार्जुनाः
माता च पिता च	-	मातापितरौ
बालिकाः च बालकाः च	-	बालिकाबालकाः

अभ्यासप्रश्नाः

अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितानां पदानां समस्तपदं वा विग्रहं वा चिनुत।

1. प्रस्तरतले **लतातरुगुल्माः** भवन्तु नो पिष्टाः।
   (क) लताः च तरवः च गुल्माः च (ख) लतानां तरुगुल्माः
   (ग) लताः तरवः गुल्माः च (घ) लतातरुगुल्मानां पश्चात्
2. **व्याघ्रः च शृगालः च** आगच्छतः।
   (क) व्याघ्रशृगालम् (ख) व्याघ्रस्य शृगालः
   (ग) व्याघ्रशृगालौ (घ) व्याघ्रेण शृगालः

3. विदूषकेण सह **लवकुशौ** प्रविशतः।

(क) लवकुशः च (ख) लवः च कुशः च

(ग) लवं कुशं प्रति (घ) लवेन सह कुशः च

4. **लवः च कुशः च रामः च** परस्परं वार्तालापं कुर्वन्ति।

(क) लवचकुशचरामच (ख) लवचकुशचरामाः

(ग) लवकुशरामाः (घ) लवकुशरामाः च

5. **रामविदूषकौ** परस्परं पश्यतः।

(क) विदूषकरामः च (ख) विदूषकस्य रामः

(ग) रामौ च विदूषकौ च (घ) राम: च विदूषक: च

6. **भीमः च अर्जुनः च** प्रविशतः।

(क) भीमार्जुनौ (ख) भीमश्चार्जुनश्च

(ग) भीमेन अर्जुनः च (घ) भीमार्जुनः

7. **ग्रीष्मवसन्तशिशिराः** पुनरायाताः।

(क) ग्रीष्मवसन्तयोः शिशिरः (ख) ग्रीष्मः च वसन्तः च शिशिरः च

(ग) ग्रीष्मः च वसन्तशिशिरः (घ) ग्रीष्मवसन्तश्च शिशिरश्च

8. **रामसीते** आश्रमे अवसताम्।

(क) रामः च सीता च (ख) रामेण सह सीता च

(ग) रामचसीताच (घ) रामसीता

9. माता **फलानि च पुष्पाणि च** आनयति।

(क) फलानिचपुष्पाणि (ख) फलानिपुष्पाणि

(ग) फलपुष्पाणि (घ) फलानां पुष्पाणि

10. **पशुपक्षिणः** सर्वदा सर्वथा रक्षणीयाः।

(क) पशुना च पक्षी च (ख) पशवः च पक्षिणः च

(ग) पशवपक्षिणः (घ) पशुपक्षी

11. जीवने **क्रोधः च लोभः च** न करणीयौ।

(क) क्रोधलोभश्च (ख) क्रोधलोभौ

(ग) क्रोधश्च लोभौ (घ) क्रोधलोभः

प्रत्ययाः

प्रत्यया:

* प्रत्यया: पदान्ते प्रयुज्यन्ते ।

1) तद्धित-प्रत्यया: (तद्धितप्रत्यया: मूलशब्दै: सह प्रयुज्यन्ते ।)

2) स्त्री-प्रत्यया: (शब्दानां स्त्रीलिङ्गरूपनिर्माणाय मूलशब्दै: सह स्त्रीप्रत्यया: प्रयुज्यन्ते ।)

तद्धित-प्रत्यया: -

पाठ्यपद्धतौ 'मतुप्' एवं 'त्व' इति द्वौ प्रत्ययौ अन्तर्भवत: ।

1) **मतुप्**

मतुप् प्रत्यय: शब्दै: सह प्रयुज्यन्ते । अस्मिन् प्रत्यये 'मत्' इति अवशिष्यते । अकारान्त / आकारान्तशब्दै: सह यदा मतुप् प्रत्ययस्य योग: भवति तदा 'मत्' इत्यस्य स्थाने 'वत्' इति आदेश: आगच्छति । अन्यत्र 'मत्' इत्येव तिष्ठति । उदाहरणानि पश्याम: ।

यथा :- धन + मतुप् =

धन + मतुप्

धन + मत्

धन + वत् = धनवत्

अंशु + मतुप् =

अंशु + मतुप्

अंशु + मत् = अंशुमत्

मति + मतुप् =

मति + मतुप्

मति + मत् = मतिमत्

पुल्लिङ्गे - (रूपाणि 'भवत्' शब्दवत् भवन्ति । - भवान् - भवन्तौ - भवन्त:)

शब्द: + मतुप्	रूपम्	पुल्लिङ्गे रूपाणि		
		एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
धन + मतुप्	धनवत्	धनवान्	धनवन्तौ	धनवन्त:
गुण + मतुप्	गुणवत्	गुणवान्	गुणवन्तौ	गुणवन्त:
शक्ति + मतुप्	शक्तिमत्	शक्तिमान्	शक्तिमन्तौ	शक्तिमन्त:
मति + मतुप्	मतिमत्	मतिमान्	मतिमन्तौ	मतिमन्त:
चक्षुस् + मतुप्	चक्षुष्मत्	चक्षुष्मान्	चक्षुष्मन्तौ	चक्षुष्मन्त:

अंशु + मतुप्	अंशुमत्	अंशुमान्	अंशुमन्तौ	अंशुमन्त:
बुद्धि + मतुप्	बुद्धिमत्	बुद्धिमान्	बुद्धिमन्तौ	बुन्द्धिमन्त:
नीति + मतुप्	नीतिमत्	नीतिमान्	नीतिमन्तौ	नीतिमन्त:
क्षमा + मतुप्	क्षमावत्	क्षमावान्	क्षमावन्तौ	क्षमावन्त:
श्रद्धा + मतुप्	श्रद्धावत्	श्रद्धावान्	श्रद्धावन्तौ	श्रद्धावन्त:

स्त्रीलिङ्गे - (रूपाणि 'नदी' शब्दवत् भवन्ति। - नदी - नद्यौ - नद्य:)

शब्द: + मतुप्	**रूपम्**	**स्त्रीलिङ्गे रूपाणि**		
		एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
धन + मतुप्	धनवत्	धनवती	धनवत्यौ	धनवत्य:
गुण + मतुप्	गुणवत्	गुणवती	गुणवत्यौ	गुणवत्य:
शक्ति + मतुप्	शक्तिमत्	शक्तिमती	शक्तिमत्यौ	शक्तिमत्य:
मति + मतुप्	मतिमत्	मतिमती	मतिमत्यौ	मतिमत्य:
चक्षुस् + मतुप्	चक्षुष्मत्	चक्षुष्मती	चक्षुष्मत्यौ	चक्षुष्मत्य:
अंशु + मतुप्	अंशुमत्	अंशुमती	अंशुमत्यौ	अंशुमत्य:
बुद्धि + मतुप्	बुद्धिमत्	बुद्धिमती	बुद्धिमत्यौ	बुद्धिमत्य:
नीति + मतुप्	नीतिमत्	नीतिमती	नीतिमत्यौ	नीतिमत्य:
क्षमा + मतुप्	क्षमावत्	क्षमावती	क्षमावत्यौ	क्षमावत्य:
श्रद्धा + मतुप्	श्रद्धावत्	श्रद्धावती	श्रद्धावत्यौ	श्रद्धावत्य:

नपुंसकलिङ्गे - (रूपाणि 'जगत्' शब्दवत् भवन्ति। - जगत् - जगती - जगन्ति)

शब्द: + मतुप्	**रूपम्**	**लिङ्गे रूपाणि**		
		एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
धन + मतुप्	धनवत्	धनवत्	धनवती	धनवन्ति
गुण + मतुप्	गुणवत्	गुणवत्	गुणवती	गुणवन्ति
शक्ति + मतुप्	शक्तिमत्	शक्तिमत्	शक्तिमती	शक्तिमन्ति
मति + मतुप्	मतिमत्	मतिमत्	मतिमती	मतिमन्ति
चक्षुस् + मतुप्	चक्षुष्मत्	चक्षुष्मत्	चक्षुष्मती	चक्षुष्मन्ति

अंशु + मतुप्	अंशुमत्	अंशुमत्	अंशुमती	अंशुमन्ति
बुद्धि + मतुप्	बुद्धिमत्	बुद्धिमत्	बुद्धिमती	बुद्धिमन्ति
नीति + मतुप्	नीतिमत्	नीतिमत्	नीतिमती	नीतिमन्ति
क्षमा + मतुप्	क्षमावत्	क्षमावत्	क्षमावती	क्षमावन्ति
श्रद्धा + मतुप्	श्रद्धावत्	श्रद्धावत्	श्रद्धावती	श्रद्धावमन्ति

2) **त्व** (भाववाचकशदानां निर्माणार्थम् मूलशब्दै: सह 'त्व' प्रत्यय: प्रयुज्यते। त्व-प्रत्ययान्तं पदं सर्वदा नपुंसकलिङ्गे भवति। अर्थात् पदस्य अन्ते " त्वम् " इति भवति।

यथा :- मानव + त्व = मानवत्वम्
महत् + त्व = महत्त्वम्
पशु + त्व = पशुत्वम्
गुरु + त्व = गुरुत्वम्
लघु + त्व = लघुत्वम्
मृग + त्व = मृगत्वम्
मनुष्य + त्व = मनुष्यत्वम्
स्त्री + त्व = स्त्रीत्वम्
नृप + त्व = नृपत्वम्
पुरुष + त्व = पुरुषत्वम्
दीर्घ + त्व = दीर्घत्वम्
नर + त्व = नरत्वम्

3) टाप् (स्त्रीप्रत्यय:) - (अकारान्तशब्दानां स्त्रीलिङ्गपदनिर्माणाय 'टाप्' प्रत्यय: प्रयुज्यते। 'टाप्' प्रत्यये **'आ'** इति अवशिष्यते। शब्दानाम् अन्ते यदि 'अक' इति भवति तदा टाप् प्रत्ययस्य योगे **'अक'** इत्यस्य स्थाने **'इका'** इति परिवर्तनम् भवति।

यथा :-

बाल + टाप् = बाला
बालक + टाप् = बालिका
मूषक + टाप् = मूषिका
गायक + टाप् = गायिका
चालक + टाप् = चालिका

लेखक	+	टाप्	=	लेखिका
भाषक	+	टाप्	=	भाषिका
निर्मल	+	टाप्	=	निर्मला
अज	+	टाप्	=	अजा
गज	+	टाप्	=	गजा
शिक्षक	+	टाप्	=	शिक्षिका
छात्र	+	टाप्	=	छात्रा
शिष्य	+	टाप्	=	शिष्या
नायक	+	टाप्	=	नायिका
कोकिल	+	टाप्	=	कोकिला
शोभन	+	टाप्	=	शोभना

अधुना पाठेषु आगतानि मतुप् / त्व / टाप् प्रत्ययान्तानि पदानि पश्याम: । तानि पदानि रेखाङ्कितानि सन्ति । कोष्ठके क: प्रत्यय: इति लिखितं च ।)

प्रथम: पाठ: - शुचिपर्यावरणम्

1. **बाष्पयानमाला** संधावति वितरन्ती ध्वानम् । (टाप् प्रत्यय:)
2. **नवमालिका** रसालं मिलिता रुचिरं संगमनम् । (टाप् प्रत्यय:)
3. हरिततरूणां ललितलतानां **माला** रमणीया । (टाप् प्रत्यय:)

द्वितीय:पाठ: - बुद्धिर्बलवती सदा

1. बुद्धि: **बलवती** सदा । (बल + मतुप्)
2. एकदा केनापि आवश्यककार्येण तस्य **भार्या** बुद्धिमती पुत्रद्वयोपेता पितुर्गृहं प्रति चलिता । (भार्य + टाप्)
3. श्रृगालेन सहितं पुनरायान्तं व्याघ्रं दूरात् दृष्ट्वा **बुद्धिमती** चिन्तितवती । (बुद्धि + मतुप्)
4. अन्योऽपि **बुद्धिमान्** लोके मुच्यते महतो भयात् । (बुद्धि + मतुप्)
5. इत्युक्त्वा धाविता तूर्णं व्याघ्रमारी **भयङ्करा** । (भयङ्कर + टाप्)
6. यत्रास्ते सा **धूर्ता** तत्र गम्यताम् । (धूर्त + टाप्)

चतुर्थ: पाठ: - शिशुलालनम्

1. 'व्रजति हिमकरोऽपि बालभावात् पशुपति-मस्तक- केतक**च्छदत्वम्**। (छद + त्व)

पञ्चम: पाठ: - जननी तुल्यवत्सला

1. जननी **तुल्यवत्सला** भवति। (तुल्यवत्सल+टाप्)
2. जननी सर्वेषु अपत्येषु तुल्यवत्सला परं दीने पुत्रे **कृपार्द्रहृदया** भवति। (कृपार्द्रहृदय +टाप्)
3. इन्द्रः दुर्बलवृषभस्य कष्टानि अपाकर्तुं **प्रवर्षां** कृतवान्। (प्रवर्ष + टाप्)
4. मातुः **अधिका** कृपा दीने पुत्रे भवति। (अधिक + टाप्)
5. दुर्बले सुते मातु: अभ्यधिका कृपा **सहजा** एव भवति। (सहज + टाप्)
6. दुर्बले सुते मातु: अभ्यधिका **कृपा** सहजा एव भवति। (कृप + टाप्)

अभ्यासप्रश्ना:

अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां **प्रकृतिप्रत्ययौ** संयोज्य विभज्य उचितम् उत्तरं चिनुत।

1) यथासमयं सर्वेषां **महत्त्वम्** विद्यते।

(क) महत् + त्व (ख) महता + त्व

(ग) महत् + टाप् (घ) महत् + त्वम्

2) यत्रास्ते सा **धूर्त + टाप्** तत्र गम्यताम् ।

(क) धूर्त: (ख) धूर्ता

(ग) धूत्रा (घ) धूरत

3) देशसेवायां सैनिका: **क्षमा + मतुप्** भवन्ति ।

(क) क्षमावती (ख) क्षमावत्

(ग) क्षमावन्त: (घ) क्षमावान्

4) **श्रद्धा + मतुप्** छात्र: ज्ञानम् लभते।

(क) श्रद्धावान् (ख) श्रद्धावत्

(ग) श्रद्धावन्त: (घ) श्रद्धावान्

5) **<u>पवित्र + टाप्</u>** गङ्गा दूषिता न कर्त्तव्या।

(क) पवित्रम् (ख) पवित्री

(ग) पवित्र: (घ) पवित्रा

6) सत्सङ्गतिः सर्वत्र **<u>दुर्लभ + टाप्</u>**।

(क) दुर्लभी (ख) दुर्लभा

(ग) दुर्लभम् (घ) दुर्लभत्वम्

7) **<u>शिष्य + टाप्</u>** जलेन लतां सिञ्चति।

(क) शिष्या (ख) शिष्येण

(ग) शिष्य: (घ) शिष्यम्

8) छात्रजीवने परिश्रमस्य **<u>महत् + त्व</u>** वर्तते।

(क) महत्ताम् (ख) महत्त्वम्

(ग) महता (घ) महत्तमम्

9) **<u>बुद्धि + मतुप्</u>** नारी प्रशस्यते।

(क) बुद्धिमान् (ख) बुद्धिमता

(ग) बुद्धिमत् (घ) बुद्धिमती

10) एतौ छात्रौ **<u>शक्ति + मतुप्</u>** स्तः।

(क) शक्तिमन्तौ (ख) शक्तिमन्त:

(ग) शक्तिमत् (घ) शक्तिमती

11) ताः कन्याः **<u>गुणवत्यः</u>** सन्ति।

(क) गुण + टाप् (ख) गुण + मतुप्

(ग) गुण + तुमुन् (घ) गुणी + मतुप्

12) **<u>धन + मतुप्</u>** जनाः दरिद्राणां सहायतां कुर्वन्तु।

(क) धनवत्वम् (ख) धनवान्

(ग) धनवत् (घ) धनवन्तः

13) **<u>बलवता</u>** जनेन निर्बलेषु बलं न प्रयोक्तव्यम्।

(क) बल + तुम् (ख) बल + टाप्

(ग) बल + वता (घ) बल + मतुप्

14) **<u>बलवान्</u>** सफलतां गच्छति।

(क) बल + मतुप् (ख) बल + वान्

(ग) बल + वतुप् (घ) बल + त्व

15) वेदानां **<u>महत् + त्व</u>** को न जानाति।

(क) महत्ताम् (ख) महत्त्वम्

(ग) महता (घ) महत्तमम्

16) मित्रेण सह **<u>मित्रत्वम्</u>** कदापि न त्याज्यम्।

(क) मित्र + टाप् (ख) मित्र + त्वम्

(ग) मित्र + त्व (घ) मित्र + ता

17) कालिदासः **<u>कीर्तिमान्</u>** आसीत्।

(क) कीर्ति + मतुप् (ख) कीर्ति + मान्

(ग) कीर्ति + टाप् (घ) कीर्ति + त्व

18) एते जनाः **<u>गुणवन्तः</u>** सन्ति।

(क) गुण + तुप् (ख) गुण + तुमुन्

(ग) गुण + मतुप् (घ) गुण + क्तवतु

19) गुरोः **<u>गुरु + त्व</u>** वर्णयितुं न शक्यते।

(क) गुरुत्वम् (ख) गुरुत्ववान्

(ग) गुरुता (घ) गुरुत्ववती

20) पर्यावरणस्य **<u>महत् + त्व</u>** सर्वे जानन्ति।

(क) महत्त्वम् (ख) महत्ताम्

(ग) महता (घ) महत्तमम्

21) **<u>कोकिल + टाप्</u>** च आम्रवृक्षे मधुरस्वरेण गायन्ति।

(क) कोकिलया (ख) कोकिलः

(ग) कोकिलाः (घ) कोकिलवान्

22) पृथिव्याः **<u>गुरुत्वं</u>** सर्वे जानन्ति।

(क) गुरु + त्व (ख) गुरु + मतुप्

(ग) गुरु + त्वल् (घ) गुरु + टाप्

23) मनसः **चञ्चल + त्व** वशीकरणीयम्।

(क) चञ्चलता (ख) चञ्चलत्वम्

(ग) चञ्चला (घ) चञ्चलतम्

24) **छाया + मतुप्** वृक्षाः मार्गे श्रान्तपथिकेभ्यः आश्रयं यच्छन्ति।

(क) छायावान् (ख) छायावन्तः

(ग) छायावन्तम् (घ) छायावतः

25) **बुद्धि + मतुप्** नरः सर्वत्र मानं लभते।

(क) बुद्धिमत् (ख) बुद्धिमान्

(ग) बुद्धिमन्तः (घ) बुद्धिमतः

26) **बल + मतुप्** हि आशा।

(क) बलवान् (ख) बलवत्

(ग) बलवती (घ) बलवतः

27) पठनेन नरः **गुणवान्** भवति।

(क) गुण + तुप् (ख) गुण + मत्

(ग) गुण + मतुप् (घ) गुण + वत्

28) जीवने विद्यायाः अपि **महत्त्वं** वर्तते।

(क) महत् + त्वम् (ख) महत् + त्व

(ग) महत्त्व + मतुप् (घ) महत्त + त्व

29) आगता पर्वसु **प्रिया** दीपावलिः।

(क) प्रिय + आ (ख) प्रिय + आप

(ग) प्रिय + टाप् (घ) प्रिय + डाप्

30) विपणीनां शोभा **<u>अनुपमा</u>** भविष्यति।

(क) अनुपम + टाप् (ख) अनुपम + आप्

(ग) अनुपम + चाप् (घ) अनुपम + ठक्

31) **<u>अजा</u>** शनैः शनैः चलति।

(क) अज + टाप् (ख) अजा + टाप्

(ग) अज + आप् (घ) अज + आ

32) पृथिव्याः **<u>गुरुत्वं</u>** सर्वे जानन्ति ।

(क) गुरु + त्व (ख) गुरु + त्वम्

(ग) गुरु + त्तवं (घ) गुरु + त्तव

33) दीपिका क्रीडायाम् **<u>कुशल + टाप्</u>** अस्ति।

(क) कुशलता (ख) कुशलय

(ग) कुशला (घ) कुशलताम्

34) प्रभा-दीपिकयोः माता **<u>चिकित्सक + टाप्</u>** अस्ति।

(क) चिकित्सका (ख) चिकित्सकाः

(ग) चिकित्सकः (घ) चिकित्सिका

35) सा समाजस्य **<u>सेवक + टाप्</u>** अपि अस्ति।

(क) सेवका (ख) सेविका

(ग) सेविकः (घ) सेवकी

36) पुष्पाणां **<u>रमणीय + त्व</u>** दृष्ट्वा मनः प्रसन्नं भवति।

(क) रमणीयतां (ख) रमणीयत्वः

(ग) रमणीयत्वम् (घ) रमणीयत्व

37) बालकाः **<u>बालक + टाप्</u>** च कन्दुकेन क्रीडन्ति।

(क) बालिकाभि: (ख) बालिकाः

(ग) बालिका (घ) बलिकया

38) **<u>आचार्य + टाप्</u>** अपि तेभ्यः क्रुध्यति ।

(क) आचार्या (ख) आचार्यया

(ग) आचार्याम् (घ) आचार्याः

39) जीवने शिक्षायाः सर्वाधिकं **<u>महत् + त्व</u>** वर्तते।

(क) महत्त्वः (ख) महत्त्वो

(ग) महत्त्वम् (घ) महत्तम्

40) उद्यमस्य **<u>महत् + त्व</u>** सर्वविदितम् एव।

(क) महत्त्वः (ख) महत्त्वम्

(ग) महत्त्वा (घ) महत्त्व।

41) **<u>सदाचारवान्</u>** विवेकी भवति ।

(क) सदा+आचारवान् (ख) सदाचार + मतुप्

(ग) सदाचार + मान् (घ) सदाचार + शतृ

42) भाषणे **<u>मृदु+ त्व</u>** आवश्यकम् ।

(क) मृदुत्वम् (ख) मृदुत्वा

(ग) मृदुत्वे (घ) मृदुता

43) एषा बालिका **<u>उत्तम + टाप्</u>** अस्ति ।

(क) उत्तमः (ख) उत्तमम्

(ग) उत्तमा (घ) उत्तमया

वाच्यम्

वाच्यम्

अथ वाक्यानां प्रयोगविषये पठामः। भाषया व्यवहारः भवति। व्यवहारः वाक्यैः भवति। वाक्ये त्रय: अंशा: मुख्या: भवन्ति। कर्ता कर्म क्रिया च। य: करोति स: कर्ता, या प्रवृत्ति: क्रियते सा क्रिया, क्रियाया: प्रभावं यत्र भवति तत् कर्म। एतेषां प्रयोगानुसारं वाक्यं त्रिविधं वर्तते – **कर्तृवाच्यं कर्मवाच्यं भाववाच्यं च**।

कर्तृवाच्यम्

सामान्यत: वाक्ये यत् पदं प्रथमाविभक्तौ अस्ति तस्य पदस्य प्राधान्यं वर्तते। यस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं प्रथमाविभक्तौ वर्तते तत् वाक्यं कर्तृवाच्यम् इति कथ्यते (सामान्यनियम:)। अर्थात् यस्मिन् वाक्ये कर्ता प्रधान: भवति तत् कर्तृवाच्यम्।

इदानीम् अधोलिखितानि वाक्यानि पठत।

1. घनश्यामः ग्रन्थं पठति।
2. कमला कथां लिखति।
3. बालिका चित्रं रचयति।
4. शिक्षकः ग्रन्थान् पठति।
5. सुस्मिता काव्यं पठति।
6. माता तण्डुलं पचति।
7. एषा दूरदर्शिनीं पश्यति।

एतेषु वाक्येषु कर्तृपदं (कर्ता) किं, कर्मपदं किं, क्रियापदं किम् इति पश्याम:।

	कर्ता	**कर्म**	**क्रिया**
१	घनश्यामः	ग्रन्थं	पठति
२	कमला	कथां	लिखति
३	बालिका	चित्रं	रचयति
४	शिक्षकः	ग्रन्थान्	पठति
५	सुस्मिता	काव्यं	पठति
६	गिरिजा	विद्यालयं	गच्छति
७	माता	तण्डुलं	पचति
८	एषा	दूरदर्शिनीं	पश्यति

उपरि प्रदत्तवाक्येषु कर्तृपदानि प्रथमाविभक्तौ सन्ति। अत: एतानि वाक्यानि कर्तृवाच्यानि सन्ति।
इदानीं कर्तृवाच्यस्य नियमान् पश्याम:।

कर्तृवाच्यस्य सामान्यनियमा:

<table>
<tr><td>कर्ता</td><td colspan="2">प्रथमाविभक्ति: (कर्तृपदं प्रथमाविभक्तौ स्यात्)</td></tr>
<tr><td>कर्म</td><td colspan="2">द्वितीयाविभक्ति: (कर्मपदं द्वितीयाविभक्तौ स्यात्)</td></tr>
<tr><td rowspan="8">क्रिया</td><td colspan="2">कर्तृपदानुसारम् (कर्तृपदस्य पुरुषवचनलिङ्गानुसारं भवति क्रियाया: पुरुषवचनानि।)</td></tr>
<tr><td>कर्तृपदम्</td><td>क्रियापदम्</td></tr>
<tr><td>प्रथमपुरुष:</td><td>प्रथमपुरुष:</td></tr>
<tr><td>मध्यमपुरुषः</td><td>मध्यमपुरुष:</td></tr>
<tr><td>उत्तमपुरुषः</td><td>उत्तमपुरुष:</td></tr>
<tr><td>एकवचनम्</td><td>एकवचनम्</td></tr>
<tr><td>द्विवचनम्</td><td>द्विवचनम्</td></tr>
<tr><td>बहुवचनम्</td><td>बहुवचनम्</td></tr>
</table>

उदाहरणानि पश्याम:।

1	**रामः**	**पाठं**	**पठति।**
	कर्ता – प्रथमपुरुष: एकवचनम्	कर्म - द्वितीयाविभक्ति:	क्रिया - प्रथमपुरुष: एकवचनम्
2	**बालकौ**	**ग्रामं**	**गच्छत:।**
	कर्ता – प्रथमपुरुष: द्विवचनम्	कर्म - द्वितीयाविभक्ति:	क्रिया - प्रथमपुरुष: द्विवचनम्
3	**छात्रा:**	**प्रार्थनां**	**कुर्वन्ति।**
	कर्ता – प्रथमपुरुष: बहुवचनम्	कर्म - द्वितीयाविभक्ति:	क्रिया - प्रथमपुरुष: बहुवचनम्
4	**त्वं**	**संस्कृतं**	**वदसि।**
	कर्ता – मध्यमपुरुष: एकवचनम्	कर्म - द्वितीयाविभक्ति:	क्रिया - मध्यमपुरुष: एकवचनम्
5	**युवां**	**छत्रं**	**उद्घाटयत:।**
	कर्ता – मध्यमपुरुष: द्विवचनम्	कर्म - द्वितीयाविभक्ति:	क्रिया - मध्यमपुरुष: एकवचनम्
6	**यूयं**	**चित्रं**	**पश्यथ।**
	कर्ता – मध्यमपुरुष: वहुवचनम्	कर्म - द्वितीयाविभक्ति:	क्रिया - मध्यमपुरुष: बहुवचनम्
7	**अहं**	**भोजनं**	**खादामि।**
	कर्ता – उत्तमपुरुष: एकवचनम्	कर्म - द्वितीयाविभक्ति:	क्रिया - उत्तममपुरुष: एकवचनम्
8	**आवां**	**काव्यं**	**रचयाव:।**
	कर्ता – उत्तमपुरुष: द्विवचनम्	कर्म - द्वितीयाविभक्ति:	क्रिया - उत्तममपुरुष: द्विवचनम्
9	**वयं**	**गीतं**	**गायाम:।**
	कर्ता – उत्तमपुरुष: बहुवचनम्	कर्म - द्वितीयाविभक्ति:	क्रिया - उत्तममपुरुष: द्विवचनम्

कर्मवाच्यम्

यस्मिन् वाक्ये कर्मपदं प्रथमाविभक्तौ वर्तते तत् वाक्यं कर्मवाच्यम् इति कथ्यते (सामान्यनियम:)। अर्थात् यस्मिन् वाक्ये कर्म प्रधानं भवति तत् कर्मवाच्यम्।

इदानीम् अधोलिखितानि वाक्यानि पठत।

रामेण ग्रन्थ: पठ्यते।

कमलया कथा लिख्यते।

बालिकया चित्रं रच्यते।

शिक्षकेण ग्रन्था: पठ्यन्ते।

उपरि प्रदत्तवाक्येषु कर्मपदानि प्रथमाविभक्तौ सन्ति। अत: एतानि वाक्यानि कर्मवाच्यानि सन्ति। इदानीं कर्मवाच्यस्य नियमान् पश्याम:।

कर्मवाच्यस्य सामान्यनियमा:

<table>
<tr><td>कर्ता</td><td colspan="2">तृतीयाविभक्ति: (कर्तृपदं तृतीयाविभक्तौ स्यात्)</td></tr>
<tr><td>कर्म</td><td colspan="2">प्रथमाविभक्ति: (प्रथमाविभक्तौ स्यात्)</td></tr>
<tr><td rowspan="8">क्रिया</td><td colspan="2">कर्मपदानुसारम् (कर्मपदस्य पुरुषवचनलिङ्गानुसारं भवति क्रियाया: पुरुषवचनलिङ्गानि । धातुना सह ‘य’ वर्ण: योज्यते (यथा – पठ् + य = पठ्य)। क्रियापदै: सह आत्मनेपदीप्रत्ययानां प्रयोग: क्रियते। अर्थात् कर्मवाच्ये क्रियापदानि आत्मनेपदीधातूनां रूपाणि इव भवन्ति।
(यथा :- पठ्यते – पठ्येते – पठ्यन्ते)</td></tr>
<tr><td>कर्मपदम्</td><td>क्रियापदम्</td></tr>
<tr><td>प्रथमपुरुष:</td><td>प्रथमपुरुष:</td></tr>
<tr><td>मध्यमपुरुषः</td><td>मध्यमपुरुष:</td></tr>
<tr><td>उत्तमपुरुषः</td><td>उत्तमपुरुष:</td></tr>
<tr><td>एकवचनम्</td><td>एकवचनम्</td></tr>
<tr><td>द्विवचनम्</td><td>द्विवचनम्</td></tr>
<tr><td>बहुवचनम्</td><td>बहुवचनम्</td></tr>
</table>

उदाहरणानि पश्याम: ।

1	**रामेण**	**पाठः**	**पठ्यते ।**
	कर्ता – तृतीयाविभक्तौ	कर्म – प्रथमपुरुष: एकवचनम्	क्रिया - प्रथमपुरुष: एकवचनम्
2	**बालकाभ्यां**	**शुनकौ**	**ताड्येते ।**
	कर्ता – तृतीयाविभक्तौ	कर्म – प्रथमपुरुष: द्विवचनम्	क्रिया - प्रथमपुरुष: द्विवचनम्
3	**छात्रैः**	**मोदकानि**	**खाद्यन्ते ।**
	कर्ता – तृतीयाविभक्तौ	कर्म – प्रथमपुरुष: बहुवचनम्	क्रिया - प्रथमपुरुष: बहुवचनम्
4	**मया**	**त्वं**	**दृश्यसे ।**
	कर्ता – तृतीयाविभक्तौ	कर्म – मध्यमपुरुष: एकवचनम्	क्रिया - मध्यमपुरुष: एकवचनम्
5	**शिक्षकेण**	**युवां**	**कथ्येथे ।**
	कर्ता – तृतीयाविभक्तौ	कर्म – मध्यमपुरुष: द्विवचनम्	क्रिया - मध्यमपुरुष: द्विवचनम्
6	**अस्माभिः**	**यूयं**	**दृश्यध्वे ।**
	कर्ता – तृतीयाविभक्तौ	कर्म – मध्यमपुरुष: बहुवचनम्	क्रिया - मध्यमपुरुष: बहुवचनम्
7	**त्वया**	**अहं**	**ताड्ये ।**
	कर्ता – तृतीयाविभक्तौ	कर्म – उत्तममपुरुष: एकवचनम्	क्रिया - उत्तममपुरुष: एकवचनम्
8	**मित्राभ्यां**	**आवां**	**कथ्यावहे ।**
	कर्ता – तृतीयाविभक्तौ	कर्म – उत्तममपुरुष: द्विवचनम्	क्रिया - उत्तममपुरुष: द्विवचनम्
9	**शिक्षकैः**	**वयं**	**पाठयामहे ।**
	कर्ता – तृतीयाविभक्तौ	कर्म – उत्तममपुरुष: बहुवचनम्	क्रिया - उत्तममपुरुष: बहुवचनम्

भववाच्यम्

यस्मिन् वाक्ये कर्म न भवति (अकर्मकधातुषु)तेषां भाववाच्ये परिवर्तनं भवति । भाववाच्ये क्रियायाः एव प्राधान्यम् । भाववाच्ये कर्तृपदं तृतीयाविभक्तौ अस्ति । सर्वदा क्रियावाचकपदं प्रथमपुरुषे एकवचने भवति ।

केचन अकर्मकधातवः - लज्ज्, ह्री, भू, अस्, विद्, स्था, जागृ, वृध्, एध्, शी, क्षि, भी, जीव्, मृ, स्वप्, क्रीड्, खेल्, रम्, रुच्, हस्, दीप्, ज्वल् इत्यादयः।

वाच्यपरिवर्तनम् (कर्तृवाच्यात् कर्मवाच्ये)

कर्तृवाच्यात् कर्मवाच्ये तथा कर्मवाच्यात् कर्तृवाच्ये च वाक्यानि परिवर्तनीयानि। वाच्यपरिवर्तनाय अधः प्रदत्तां पट्टिकां पश्यन्तु।

	कर्तृवाच्ये	कर्मवाच्ये
	कर्ता प्रथमाविभक्तिः	**कर्ता** तृतीयाविभक्तिः
	कर्म द्वितीयाविभक्तिः	**कर्म** प्रथमाविभक्तिः
	क्रिया कर्तृपदानुसारम्	**क्रिया** कर्मपदानुसारम्

वाच्यपरिवर्तनस्य उदाहरणम्

कर्तृवाच्यम्	-	रामः	ग्रन्थं	पठति।
		↓	↓	↓
		तृतीया	प्रथमा	कर्मानुसारम्
		↓	↓	↓
कर्मवाच्यम्	-	रामेण	ग्रन्थः	पठ्यते।

क्रमसंख्या	कर्तृवाच्यम	कर्मवाच्यम्
१	श्रमिकः पाषाणं त्रोटयति।	श्रमिकेण पाषाणः त्रोट्यते।
२	अहं गृहम् गच्छामि।	मया गृहं गम्यते।
३	आवां पितरौ वन्दावहे।	आवाभ्यां पितरौ वन्द्येते।
४	वयं कार्यं कुर्मः।	अस्माभिः कार्यं क्रियते।
५	त्वं किं करोषि ?	त्वया किं क्रियते ?
६	युवां कुत्र गच्छथः ?	युवाभ्यां कुत्र गम्यते ?
७	माता भोजनं पचति।	मात्रा भोजनं पच्यते।
८	मम मित्रं चलच्चित्रं पश्यति।	मम मित्रेण चलच्चित्रं दृश्यते।
९	दुष्टाः शिष्टान् पीडयन्ति।	दुष्टैः शिष्टाः पीड्यन्ते।
१०	बुभुक्षितः भोजनं करोति।	बुभुक्षितेन भोजनं क्रियते।
११	बालिका कथां शृणोति।	बालिकया कथा श्रूयते।
१२	बालिका गीतं गायति।	बालिकया गीतं गीयते।

१३	शिशुः मिष्टान्नं खादति।	शिशुना मिष्टान्नं खाद्यते।
१४	अहं धनं ददामि।	मया धनं दीयते।
१५	त्वं पाठं स्मरसि।	त्वया पाठः स्मर्यते।
१६	सः कथां कथयति।	तेन कथा कथ्यते।
१७	बुद्धिमती व्याघ्रं रक्षति।	बुद्धिमत्या न्याघ्रः रक्ष्यते।
१८	यज्ञदत्तः ईश्वरं नमति।	यज्ञदत्तेन ईश्वरः नम्यते।
१९.	सैनिकः राष्ट्रं सेवते।	सैनिकेन राष्ट्रं सेव्यते।
२०	पिता पुत्रं रक्षति।	पित्रा पुत्रः रक्ष्यते ।

भाववाच्ये परिवर्तनम् (कर्तृवाच्यात् भाववाच्ये)

क्र.सं.	कर्तृवाच्यम्	भाववाच्यम्
१	मृगः धावति।	मृगेण धाव्यते।
२	पुष्पं विकसति।	पुष्पेण विकस्यते।
३	पुष्पाणि विकसन्ति।	पुष्पैः विकस्यते।
४	क्रीडकः क्रीडति।	क्रीडकेन क्रीड्यते।
५	शिशुः रोदिति।	शिशुना रुद्यते।
६	अहं स्वपिमि।	मया सुप्यते।
७	छात्राः तिष्ठन्ति।	छात्रैः स्थीयते।
८	बालिकाः हसन्ति।	बालिकाभिः हस्यते।
९	अश्वाः धावन्ति।	अश्वैः धाव्यते।
१०	सज्जनाः उपविशन्ति।	सज्जनैः उपविश्यते।
११	वृक्षाः कम्पन्ते।	वृक्षैः कम्प्यते।
१२	सः आचार्यः भवति।	तेन आचार्येण भूयते।
१३	शिक्षकः तत्र तिष्ठति।	शिक्षकेन तत्र स्थीयते।

वाच्यपरिवर्तनाय कतिपयक्रियारूपाणि अधः प्रदीयन्ते।

क्रमसंख्या	धातुः	कर्तृवाच्यम्	कर्मवाच्यम् / भाववाच्यम्
१	वह्	वहति	उह्यते
२	भू	भवति	भूयते
३	रम्	रमते	रम्यते
४	पा	पिबति	पीयते
५	श्रु	शृणोति	श्रूयते
६	पच्	पचति	पच्यते
७	नी	नयति	नीयते
८	कृ	करोति	क्रियते
९	धृ	धारयति	धार्यते
१०	हन्	हन्ति	हन्यते

अभ्यासप्रश्नाः

1.अधोलिखितेषु कतृपदं कर्मवाच्ये परिवर्तनं कृत्वा रिक्तस्थानानि पूरयत।

१.सा सखीं कथयति। .... सखी कथ्यते।

२.पुत्रः पितरं नमति। ....पिता नम्यते।

३.अहं लेखं लिखामि। ....लेखः लिख्यते।

४.त्वं कवितां श्रुणोति। ....कविता श्रूयते।

५.जनाः सत्यं कथयन्ति। ....सत्यं कथ्यते।

2.उचितशब्दैः रिक्तस्थानानि पूरयत। -

१.रमया फलानि ....। (खाद्यते, खाद्येते, खाद्यन्ते)

२.तेन कथा ....। (श्रूयन्ते, श्रूयते, श्रृणोति)

३.मया चन्द्रः ....। (पश्यति, पश्यते, दृश्यते)

४.तैः पुस्तकं ....। (पठ्यते, पठति, हस्यन्ते)

५.अस्माभिः रामः ....। (स्मरामः, स्मर्यते, स्मर्यन्ते)

समयलेखनम्

समयलेखनम्

अङ्कानां स्थाने शब्देषु समयलेखनाय केचन निर्देशाः दीयन्ते । O’clock इत्यस्य स्थाने संस्कृते **वादनम्** इति प्रयुज्यते ।

1) समयलेखनाय संख्यावाचिशब्दानां मूलशब्दाः एव प्रयुज्यन्ते । यथा – एक द्वि त्रि चतुर् पञ्च षट् सप्त अष्ट नव दश एकादश द्वादश च । अधुना अधोदत्तां तालिकां पश्यत ।

समयः	**संस्कृते समयलेखनम्**
01.00 O’clock	एकवादनम्
02.00 O’clock	द्विवादनम्
03.00 O’clock	त्रिवादनम्
04.00 O’clock	चतुर्वादनम्
05.00 O’clock	पञ्चवादनम्
06.00 O’clock	षड्वादनम्
07.00 O’clock	सप्तवादनम्
08.00 O’clock	अष्टवादनम्
09.00 O’clock	नववादनम्
10.00 O’clock	दशवादनम्
11.00 O’clock	एकादशवादनम्
12.00 O’clock	द्वादशवादनम्

उदाहरणानि पश्यामः ।

कः समयः ? नववादनम् |

कः समयः ? चतुर्वादनम् |

कः समयः ? दशवादनम् |

2) 00.15 (Quarter past) इत्यस्य कृते संस्कृते **सपाद** शब्दस्य प्रयोग: क्रियते। अधुना अधोदत्तां तालिकां पश्यत।

समय:	**संस्कृते समयलेखनम्**
1.15 O'clock	सपादैकवादनम्
2.15 O'clock	सपादद्विवादनम्
3.15 O'clock	सपादत्रिवादनम्
4.15 O'clock	सपादचतुर्वादनम्
5.15 O'clock	सपादपञ्चवादनम्
6.15 O'clock	सपादषड्वादनम्
7.15 O'clock	सपादसप्तवादनम्
8.15 O'clock	सपादाष्टवादनम्
9.15 O'clock	सपादनववादनम्
10.15 O'clock	सपाददशवादनम्
11.15 O'clock	सपादैकादशवादनम्
12.15 O'clock	सपादद्वादशवादनम्

उदाहरणानि पश्याम:।

कः समयः ? सपादपञ्चवादनम्।

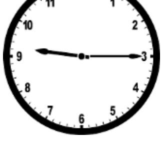

कः समयः ? सपादनववादनम्।

कः समयः ? सपादैकादशवादनम्।

3) 00.30 (Half past) इत्यस्य कृते संस्कृते **सार्ध** शब्दस्य प्रयोग: क्रियते। अधुना अधोदत्तां तालिकां पश्यत।

समय:	**संस्कृते समयलेखनम्**
1.30 O’clock	सार्धैकवादनम्
2.30 O’clock	सार्धद्विवादनम्
3.30 O’clock	सार्धत्रिवादनम्
4.30 O’clock	सार्धचतुर्वादनम्
5.30 O’clock	सार्धपञ्चवादनम्
6.30 O’clock	सार्धषड्वादनम्
7.30 O’clock	सार्धसप्तवादनम्
8.30 O’clock	सार्धाष्टवादनम्
9.30 O’clock	सार्धनववादनम्
10.30 O’clock	सार्धदशवादनम्
11.30 O’clock	सार्धैकादशवादनम्
12.30 O’clock	सार्धद्वादशवादनम्

उदाहरणानि पश्याम:।

कः समयः ? सार्धपञ्चवादनम्।

कः समयः ? सार्धषड्वादनम्।

कः समयः ? सार्धैकादशवादनम्।

4) 00.45. (Quarter to / Quarter less to) इत्यस्य कृते संस्कृते **पादोन** शब्दस्य प्रयोगः क्रियते । अधुना अधोदत्तां तालिकां पश्यत ।

समयः	**संस्कृते समयलेखनम्**
1.45 O'clock	पादोनद्विवादनम्
2.45 O'clock	पादोनत्रिवादनम्
3.45 O'clock	पादोनचतुर्वादनम्
4.45 O'clock	पादोनपञ्चवादनम्
5.45 O'clock	पादोनषड्वादनम्
6.45 O'clock	पादोनसप्तवादनम्
7.45 O'clock	पादोनाष्टवादनम्
8.45 O'clock	पादोननववादनम्
9.45 O'clock	पादोनदशवादनम्
10.45 O'clock	पादोनैकादशवादनम्
11.45 O'clock	पादोनद्वादशवादनम्
12.45 O'clock	पादोनैकवादनम्

उदाहरणानि पश्यामः ।

कः समयः ? पादोनषड्वादनम् ।

कः समयः ? पादोनाष्टवादनम् ।

कः समयः ? पादोनदशवादनम् ।

5) am इत्यस्य कृते संस्कृते **प्रात:** इति pm इत्यस्य कृते **सायं / रात्रौ** इति च प्रयुज्यन्ते ।

प्रभाते (Morning)		**सायं काले / रात्रौ (Evening / Night)**
प्रात: सपादषड्वादने सूर्यः उदेति ।	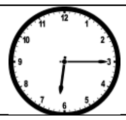	सायं सपादषड्वादने सूर्यः अस्तं गच्छति ।
पिता प्रात: दशवादने कार्यालयं गच्छति ।		रमेशः रात्रौ दशवादने स्वपिति ।
प्रात: सार्धनववादने रमेशः प्रातराशं करोति ।		रात्रौ सार्धनववादने रमेशः पठति ।

अभ्यासप्रश्ना:

1.अधोलिखितकार्यक्रमे अङ्कानां स्थाने संस्कृते समयं लिखत ।

१.प्रातः (7:30)......... वादने सभागारे आगमनम् ।

२.सायं (8:00)...........वादने कवितापाठः ।

३.रात्रौ (9:15)...........वादने प्रीतिभोजनम् ।

४.रात्रौ (9:45)..........वादने प्रसादवितरणं प्रस्थानं च ।

2. अधोलिखितकार्यक्रमे अङ्कानां स्थाने संस्कृते समयं लिखत ।

1. प्रातः .... (7:30) वादने योगाभ्यासः।

2. प्रातः .... (8:45) वादने संगीतप्रस्तुतिः।

3.प्रातः .... (10:15) वादने मुख्यातिथेः आशीर्वचनम्।

4. प्रातः .... (11:00) वादने प्रसादवितरणं समर्पणं च ।

अव्ययपदानि

अव्ययम्

येषां पदानां लिङ्ग-विभक्ति-वचननिमित्तको रूपभेदो नास्ति तानि **अव्ययानि** इत्युच्यते । संस्कृतभाषायाम् अव्ययानि नितरां प्राधान्यं भजन्ते । यथा शब्दाः विभक्त्यनुगुणं, वचनानुगुणं लिङ्गानुगुणं वा परिवर्तन्ते तथा एतानि अव्ययानि न परिवर्तन्ते। अर्थात् सर्वेषु वचनेषु, सर्वेषु पुरुषेषु, सर्वासु विभक्तिषु च एतेषाम् अव्ययानां रूपं समानं भवति। *(लिङ्गों,विभक्तियों वा वचनों में जो शब्द न बदले, एक जैसा रहे वह शब्द अव्यय कहलाता है ।)*

तदेव उच्यते-

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्॥

उपयोगः- वाक्यानां परस्परमेलनाय अथवा प्रत्येकं वाक्ये प्रत्येकार्थद्योतकार्थं वा अव्ययानि उपयुज्यन्ते।

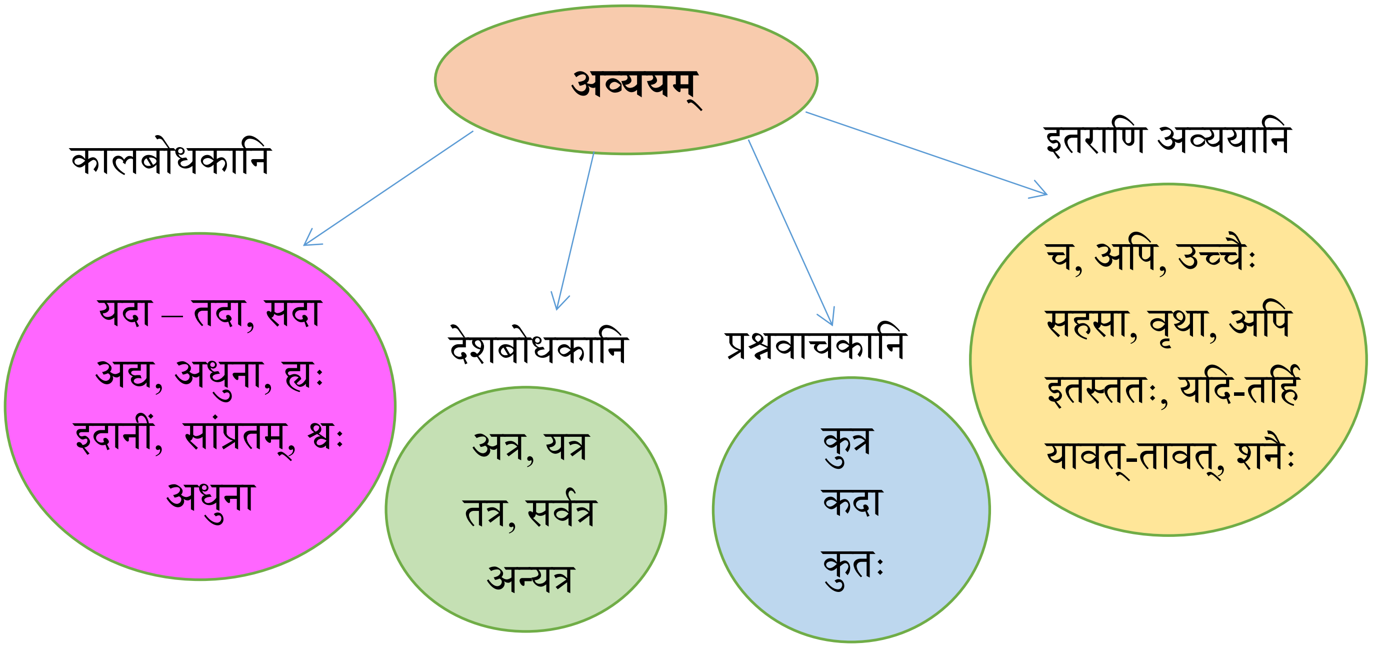

पाठ्यपद्धतौ अन्तर्गतानि अव्ययपदानि

1. अद्य - TODAY
2. श्वः - TOMORROW
3. ह्यः - YESTERDAY
4. यदा - WHEN (Connecting word with THEN)
5. तदा - THEN (Connecting word with WHEN)
6. अधुना - NOW
7. इदानीम् - NOW
8. साम्प्रतम् - NOW
9. अत्र - HERE
10. यत्र - WHERE (Connecting word with THERE)
11. तत्र - THERE (Connecting word with WHERE)
12. सर्वत्र - EVERYWHERE
13. अन्यत्र - SOMEWHERE
14. कुतः - FROM WHERE
15. कुत्र - WHERE
16. कदा - WHEN
17. च - AND
18. अपि - ALSO
19. उच्चैः - LOUDER / HIGH
20. सहसा - SUDDENLY / UNEXPECTEDLY / QUICKLY

21. वृथा - VAIN / USELESS

22. इतस्ततः - HERE AND THERE

23. यदि-तर्हि - IF-THEN (Used to combine two sentences into one)

24. यावत्-तावत् - WHEN –TILL THAT TIME

25. शनैः - SLOWLY

<u>अत्र अव्ययानां प्रयोगः उदाहरणानां साहाय्येन जानीमः।</u>

अद्य - TODAY

* यदा **अद्य** इत्यव्ययस्य प्रयोगं कुर्मः तदा क्रियापदं वर्तमानकाले (लट् लकारे) एव स्यात्।

- **अद्य** संस्कृतपरीक्षा भवति।
- **अद्य** पशुमहोत्सवः भवति।
- सः **अद्य** विद्यालयं गच्छति।
- **अद्य** सोमवासरः भवति।
- **अद्य** मम जन्मदिनम् अस्ति।

श्वः - TOMORROW

* यदा **श्वः** इत्यव्ययस्य प्रयोगं कुर्मः तदा क्रियापदं भविष्यकाले (लृट् लकारे) एव स्यात्।

- लता **श्वः** पुस्तकं पठिष्यति।
- अहं **श्वः** देवालयं गमिष्यामि।
- **श्वः** कः मया सह खेलिष्यति ?
- मम पिता **श्वः** विद्यालयम् आगमिष्यति।
- सर्वे छात्राः **श्वः** भ्रमणार्थं कन्याकुमारीं गमिष्यन्ति।

ह्यः - YESTERDAY

* यदा **ह्यः** इत्यव्ययस्य प्रयोगं कुर्मः तदा क्रियापदं भूतकाले (लङ् लकारे) एव स्यात्।

- **ह्यः** कः वासरः आसीत् ?
- **ह्यः** त्वं चलच्चित्रं द्रष्टुम् अगच्छः।
- **ह्यः** मम विद्यालयस्य वार्षिकोत्सवः आसीत्।
- नगरे **ह्यः** वृष्टिः अभवत्।
- अहं **ह्यः** जन्तुशालाम् अगच्छम्।

यदा- तदा - WHEN-THEN (Connecting wordS)

- **यदा** सूर्यः उदेति **तदा** कमलानि विकसन्ति।
- **यदा** अध्यापकः कक्षां प्रविशति **तदा** छात्राः उत्तिष्ठन्ति।
- **यदा** प्रवर्षः भवति **तदा** जलोपप्लवः भवति।
- **यदा** सिंहराजः गर्जति **तदा** जन्तवः भयभीताः भवन्ति।
- **यदा** वृष्टिः भवति **तदा** जनाः छत्रम् उद्घाटयन्ति।

अधुना - NOW

- छात्रः **अधुना** पाठं पठति।
- त्वम् **अधुना** कुत्र गच्छसि ?
- **अधुना** किं करणीयम् ?
- **अधुना** अत्र वृष्टिः प्रचलति।
- **अधुना** गृहकार्यं कुरु।

इदानीम् - **NOW**

- **इदानीम्** अहं लिखामि।
- **इदानीं** यानम् आगच्छति।
- **इदानीं** वायुमण्डलं दूषितं भवति।
- **इदानीं** विद्यालये विरामः वर्तते।
- **इदानीं** भोजनं कुरु।

साम्प्रतम् - **NOW**

- **साम्प्रतं** कार्यं कुरु।
- त्वं **साम्प्रतं** ग्रामं गच्छ।
- **साम्प्रतं** किं करणीयम् ?
- सः **साम्प्रतं** दूरदर्शनं पश्यति।
- अहं **साम्प्रतं** आपणं गच्छामि।

अत्र - HERE

- त्वं **अत्र** आगच्छ।
- **अत्र** जीवितं दुर्वहं जातम्।
- **अत्र** व्याघ्रः जम्बूकः च आगच्छतः।
- **अत्र** एकः विषसर्पः अस्ति।
- मम गृहम् **अत्र** अस्ति।

यत्र-तत्र – **WHERE-THERE (Connecting word)**

- **यत्र** पुष्पाणि सन्ति **तत्र** भ्रमराः आगच्छन्ति ।
- **यत्र** जलं **तत्र** जीवनम् ।
- **यत्र** धूम: अस्ति **तत्र** अग्नि: अपि अस्ति ।
- **यत्र** सा धूर्ता वसति **तत्र** गम्यताम् ।
- **यत्र** वातावरणं स्वच्छं भवति **तत्र** जीवनं सुकरं भवति ।

सर्वत्र - EVERYWHERE

- **सर्वत्र** निर्मलं जलम् अस्ति ।
- **सर्वत्र** जलेपप्लवः सञ्जातः ।
- **सर्वत्र** जनाः भ्रमन्ति ।
- वायु: **सर्वत्र** वहति ।
- भारते **सर्वत्र** संस्कृतं पाठ्यते ।

अन्यत्र - SOMEWHERE ELSE

- **अन्यत्र** जलम् अस्ति ।
- सः **अन्यत्र** गच्छति ।
- स: अत्र नास्ति **अन्यत्र** अन्वेषणं करोतु ।
- मम गृहम् **अन्यत्र** अस्ति ।
- मम पिता **अन्यत्र** कार्यं करोति ।

(त्र युक्तानि अव्ययानि स्थानबोधकानि भवन्ति)

कुतः - FROM WHERE ?

- व्याघ्रः **कुतः** आगच्छति ?
- नदी **कुतः** प्रवहति?
- युवां **कुतः** आगच्छथ: ?
- **कुत:** आगच्छसि मातुलचन्द्र ! ?
- त्वं **कुत:** संस्कृतं पठितवान् ?

(कुत: इति प्रश्नवाचकम् अव्ययम् अस्ति)

कुत्र -WHERE ?

- भवान् **कुत्र** वसति ?
- सः **कुत्र** कार्यं करोति ?
- व्याघ्रः **कुत्र** गर्जति ?
- **कुत्र** गमिष्यसि मातुलचन्द्र ! ?
- त्वं **कुत्र** गच्छसि ?

(कुत्र इति प्रश्नवाचकम् अव्ययम् अस्ति)

कदा - WHEN ?

- कोकिलः **कदा** कूजति ?
- त्वं **कदा** विद्यालयं गमिष्यसि ?
- सूर्यः **कदा** उदेति ?
- सः **कदा** ग्रामं गमिष्यति ?
- परीक्षा **कदा** भविष्यति ?

(कदा इति प्रश्नवाचकम् अव्ययम् अस्ति)

च - **AND**

- जम्बुकः व्याघ्रः **च** तत्र गच्छतः ।
- लता मेधा **च** विद्यालयं गच्छतः।
- कृष्णः पठने वंशीवादने **च** कुशलः आसीत् ।
- सः पत्रं पुष्पं **च** नयति।
- अहं संस्कृतं गणितं विज्ञानं **च** पठामि ।

अपि - **ALSO**

- सूर्यः शोभते । चन्द्रः **अपि** शोभते ।
- अहम् **अपि** विद्यालयं गमिष्यामि ।
- लवः गायति । कुशः **अपि** गायति ।
- **अपि** कुशलं महाराजस्य ?
- **अपि** गृहकार्यं कृतम् ?

(अपि इति अव्ययं क्वचित् प्रश्नवाचकपदरूपेण अपि प्रयुज्यते ।)

उच्चैः - **LOUDER / HIGH**

- मेघानाम् **उच्चैः** स्थितिः भवति ।
- सिंहः **उच्चैः** गर्जति ।
- छात्रः **उच्चैः** श्लोकालापनं करोति ।
- क्रुद्धः राक्षसः **उच्चैः** आक्रोशति ।
- शिक्षिका **उच्चैः** वदति ।

सहसा - **SUDDENLY / UNEXPECTEDLY**

- मार्गे **सहसा** व्याघ्रः आगच्छत् ।
- ग्रामे **सहसा** वर्षा अभवत् ।
- **सहसा** विदधीत न क्रियाम् अविवेकः परमापदां पदम् ।
- ह्यः वर्षासु **सहसा** वृक्षः पतितः ।
- कक्षायां छात्राः **सहसा** अहसन् ।

वृथा - **IN VAIN**

- **वृथा** वृष्टिः समुद्रेषु ।
- **वृथा** तृप्तस्य भोजनम् ।
- सः **वृथा** उपदेशं करोति ।
- दिवा दीपप्रज्वालनं **वृथा** ।
- गुरूपदेशः **वृथा** न स्यात् ।

इतस्ततः - **HERE AND THERE**

- बालकः उद्याने **इतस्ततः** भ्रमति ।
- वानराः **इतस्ततः** कूर्दन्ति ।
- लीला कक्षायाम् **इतस्ततः** भ्रमति ।
- वने पशवः **इतस्ततः** चरन्ति ।
- सिंहः भोजनार्थम् **इतस्ततः** अटति ।

यदि-तर्हि - IF-THEN (Used to combine two sentences into one)

- **यदि** परिश्रमः क्रियते **तर्हि** सफलता प्राप्यते।
- **यदि** आत्मविश्वास: स्यात् **तर्हि** कार्यसिद्धि: भविष्यति।
- **यदि** वृष्टिः भवति **तर्हि** शस्याः समृद्धाः भविष्यन्ति।
- **यदि** छात्र: सम्यक् पठेत् **तर्हि** परीक्षायां विजय: सुनिश्चित: भवति।
- **यदि** प्राचार्य: अनुमतिं यच्छेत् **तर्हि** छात्राणां विनोदयात्रा भविष्यति।

यावत्-तावत् - WHEN –TILL THEN

- **यावत्** अध्यापकः कक्षां न प्रविशति **तावत्** छात्राः कोलाहलं कुर्वन्ति।
- **यावत्** भूमौ सरितः गिरयश्च स्थास्यन्ति **तावत्** रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति।
- **यावत्** विजयं न प्राप्नोति **तावत्** परिश्रमं करोतु।
- **यावत्** प्रकाशः न प्रसरति **तावत्** अन्धकारः भवति।
- **यावत्** परिश्रमं न करोषि **तावत्** कार्यं न प्राप्स्यसि।

शनैः - SLOWLY

- उष्ट्रः **शनैः** चलति।
- गजः **शनैः** भारं वहति।
- कूर्म: **शनैः** गच्छति।
- वृद्धः **शनैः** चलति ।
- रात्रौ चौर: **शनैः** गृहस्य अन्त: प्रविशति।

अभ्यासप्रश्नाः

उचितम् अव्ययपदं चित्वा वाक्यानि पूरयत।

1. ----- जीवनं दुर्वहं भवति।	(अत्र, यावत्, यदि)
2. ----- हरीतिमा तत्र शुचिपर्यावरणम्।	(यदि, यत्र, यावत्)
3. प्राकृतिकवातावरणे क्षणं सञ्चरणं ---- लाभदायकं भवति।	(एव, च, अपि)
4. भवान् ---- भयात् पलायितः ?	(यथा, कति, कुतः)
5. यदि एवं भवति ---- मां निजगले बद्ध्वा चल सत्वरम्।	(तर्हि, तत्र, तावत्)
6. अहम् ---- कुश इति आत्मानं श्रावयामि।	(एव, अपि, न)
7. एवं------- पृच्छामि निरनुक्रोश इति।	(यत्र, तावत्, च)
8. रामः वनं गच्छति। सीता ----- वनं गच्छति।	(अपि, यदा, कुत्र)
9. सः अयं परिकरः श्रोतारं पुनाति रमयति --- ।	(एव, च, मा)
10. बालभावात् हिमकरः ---- विराजते ?	(तदा, कुत्र, न)
11. सः दीनः इति जानन् ---- कृषकः तं बहुधा पीडयति।	(अपि, इव, एव)
12. कुपिता सा ----- वदति।	(उच्चैः, च ,न)
13.यत्र वृक्षाः सन्ति ----- खगाः आगच्छन्ति।	(तावत्, तत्र, अपि)
14.---- लता आगच्छति तावत् त्वं तिष्ठ।	(यावत्, यत्र,यदि)
15. ------ सोमवासरः अस्ति।	(अद्य, अत्र, ह्यः)
16.----- सः गृहं अगच्छत्।	(अद्य, ह्यः, श्वः)
17. शिशुः----- चलति।	(यत्र, इतस्ततः, च)
18. ------- त्वं गृहं गच्छ।	(अधुना, वृथा , उच्चैः)
19----- वृष्टिः समाप्ता भविष्यति तदा वयं चलामः।	(यदा, शनैः, सहसा)
20.------- पाठं पठतु।	(एव, साम्प्रतम्, च)

अशुद्धिसंशोधनम्

अशुद्धिसंशोधनम्

वचन-लिङ्ग-पुरुष-लकारदृष्ट्या वाक्येषु प्रयुक्तानाम् अशुद्धपदानां स्थाने शुद्धं पदं चित्वा वाक्यस्य पूर्तिः करणीया।

- विशेषण-विशेष्यपदानि समानलिङ्गे समानवचने समानविभक्तौ च भवितव्यानि।
- कर्तृवाच्ये कर्तृपदानां पुरुषलिङ्गवचनानुसारं क्रियापदानि प्रयोक्तव्यानि।
- कर्मवाच्ये कर्मपदानां पुरुषलिङ्गवचनानुसारं क्रियापदानि प्रयोक्तव्यानि।
- अद्य, अधुना, सम्प्रति, इदानीम् - एतेषाम् अव्ययानां प्रयोगे लट् लकारस्य प्रयोगः भवति।
- ह्यः इति अव्ययस्य प्रयोगे लङ् लकारस्य प्रयोगः भवति।
- श्वः इति अव्ययस्य प्रयोगे लृट् लकारस्य प्रयोगः एव भवति।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम पुरुषः	पठति (सः / सा / तत्)	पठतः (तौ / ते)	पठन्ति (ते / ताः / तानि)
मध्यम पुरुषः	पठसि (त्वं)	पठथः (युवां)	पठथ (यूयं)
उत्तम पुरुषः	पठामि (अहं)	पठावः (आवां)	पठामः (वयं)

अभ्यासप्रश्नाः

1.अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितानाम् अशुद्धपदानां स्थाने उचितपदं चित्वा वाक्यं शोधयत।

1. सः पाठं <u>पठन्ति</u>। (पठति, पठसि, पठामि)
2. वयं लेखं <u>लिखामि</u>। (लिखावः, लिखति, लिखामः)

3. ते बालिके पठन्ति। (पठति, पठतः, पठसि)

4. तौ बालकौ गच्छति। (गच्छतः, गच्छामि, गच्छन्ति)

5. त्वं कुत्र गच्छथ ? (गच्छामि, गच्छसि, गच्छन्ति)

6. वृक्षाणि हरिताः सन्ति। (वृक्षे, वृक्षं ,वृक्षाः)

7. उपवने पुष्पाः सन्ति। (पुष्पाणि, पुष्पं, पुष्पा)

8. शाखेषु खगाः सन्ति। (शाखा, शाखे, शाखासु)

9. वनः अतिविस्तृतम् अस्ति। (वनम्, वने, वनात्)

10. उपवनः सुन्दरम् अस्ति। (उपवने, उपवनं, उपवनानि)

11. त्वं काव्यं पठथ। (पठसि, पठति, पठामि)

12. ते लेखं लिखति। (सः, तौ, अहं)

13. आवां गृहं गच्छामः। (गच्छति, गच्छामि, गच्छावः)

14. अहं गीतं गायति। (त्वं, युवां, बालिका)

15. तत् पुस्तकम् अस्मि। (अस्ति, स्तः, सन्ति)

16. ह्यः वृष्टिः भविष्यति। (भवति, अभवत्, भवन्ति)

17. श्वः परीक्षा आसीत्। (अधुना, ह्यः, वृथा)

18. अद्य रविवासरः भविष्यति। (आसीत्, अस्ति, अभवन्)

19. अधुना सः पाठं पठिष्यति। (अपठत्, पठन्ति, पठति)

20. बालकः ह्यः जन्तुशालां गच्छति। (गच्छसि, गमिष्यसि, अगच्छत्)

प्रश्ननिर्माणम्

प्रश्ननिर्माणम्

अवधातव्यम्

- छात्रा: किम् - शब्दस्य त्रिषु लिङ्गेषु सर्वाणि रूपाणि अर्थसहितं अवश्यं पठेयु: ।
- एतेषां सप्तविभक्तिषु अपि सर्वेषां रूपाणाम् अध्ययनं करणीयम् ।
- रूपाणि अध: दीयन्ते ।

किम् - शब्दः पुल्लिङ्गे -

विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	क:	कौ	के
द्वितीया	कम्	कौ	कान्
तृतीया	केन	काभ्याम्	कै:
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्य:
पञ्चमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्य:
षष्ठी	कस्य	कयो:	केषाम्
सप्तमी	कस्मिन्	कयो:	केषु

किम् - शब्दः स्त्रीलिङ्गे -

विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	का	के	का:
द्वितीया	काम्	के	का:
तृतीया	कया	काभ्याम्	काभि:
चतुर्थी	कस्यै	काभ्याम्	काभ्य:
पञ्चमी	कस्या:	काभ्याम्	काभ्य:
षष्ठी	कस्या:	कयो:	कासाम्
सप्तमी	कस्याम्	कयो:	कासु

किम् - शब्दः नपुंसकलिङ्गे -

विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	किम्	के	कानि
द्वितीया	किंम्	के	कानि
तृतीया	केन	काभ्याम्	कैः
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः
पञ्चमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः
षष्ठी	कस्य	कयोः	केषाम्
सप्तमी	कस्मिन्	कयोः	केषु

रेखाङ्कितपदस्य आधारेण एव प्रश्ननिर्माणं करणीयम् । सामानयतः प्रश्ननिर्माणाय प्रथमं रेखाङ्कितपदस्य लिङ्गं विभक्तिं वचनं च दृष्ट्वा तस्य स्थाने तस्मिन् लिङ्गे तस्यां विभक्तौ तस्मिन् वचने च किं शब्दस्य रूपं लेखनीयम् । कुत्रचित् प्रश्नवाचकपदानां (सप्तककाराणां) प्रयोगः करणीयः ।

- **सप्त-ककाराः प्रश्ननिर्माणकार्ये सहायकाः।**

किम्　कुत्र　कति　कदा

कुतः　कथम्　किमर्थम्

सप्तककाराणाम् अर्थाः		
किम्	क्या	What / Is it
कुत्र	कहाँ	Where
कति	कितने	How many
कदा	कब	When
कुतः	कहाँ से / क्यों	From Where / Why
कथम्	कैसे	How
किमर्थम्	किसलिए	For What / Why

➢ यदि वाक्ये रेखाङ्कितपदम् अन्यपदस्य विशेषणपदम् अस्ति तर्हि प्रश्ने **कीदृश** शब्दस्य प्रयोगः कर्तव्य: । पुल्लिङ्गे - कीदृश:, स्त्रीलिङ्गे - कीदृशी, नपुंसकलिङ्गे - कीदृशं च ।

पाठाधारिता: केचन अभ्यासा:

प्रथम पाठ: - शुचिपर्यावरणम्।

1. शतशकटीयानं **कज्जलमलिनं** धूमं मुञ्चति ।

    (क) कदा (ख) कुत्र (ग) कीदृशम् (घ) केषाम्

2. मानवजीवनाय **शुचिपर्यावरणम्** आवश्यकम्।

    (क) केन (ख) क: (ग) किम् (घ) कुत्र

3. चक्रं सदा **वक्रं** भ्रमति।

    (क) क: (ख) केन (ग) कथम् (घ) कुत्र

4. शतशकटीयानं कज्जलमलिनं **धूमं** मुञ्चति।

    (क) कम् (ख) कस्य (ग) कथम् (घ) कानि

5. पाषाणीसभ्यतायाम् **लतातरुगुल्मा:** प्रस्तरतले पिष्टा: भवन्ति।

    (क) के (ख) क: (ग) केषां (घ) कुत्र

द्वितीय: पाठ: - बुद्धिर्बलवती सदा

6. व्याघ्र: **श्रृगालेन** सह पुन: आगच्छत्।

    (क) कम् (ख) कथम् (ग) केन (घ) कस्मात्

7. पुरा **त्वया** मह्यं त्रय: व्याघ्रा: दत्ता:।

    (क) कथं (ख) केन (ग) कस्यै (घ) कस्मै

8. त्वं **मानुषात्** अपि बिभेषि ।

    (क) केन (ख) कस्मात् (ग) क: (घ) कुत्र

9. पुत्रौ **व्याघ्रभक्षणाय** कलहं कुरुतः।

    क) कुत्र (ख) किमर्थम् (ग) केन (घ) कीदृश:

10. मां **निजगले** बद्ध्वा चल सत्वरम्।

    क) कस्मै (ख) कदा (ग) किमर्थम् (घ) कुत्र

चतुर्थ पाठः - शिशुलालनम्

11. लवः **रामस्य** समीपम् उपसृत्य प्रणम्य च वदतः।

क) कस्य (ख) कम् (ग) काम् (घ)कया

12. अहम् अत्र भवतो: **जनकं** नामतो वेदितुमिच्छामि।

क) किं (ख) कम् (ग) काम् (घ) क:

13. तस्याः **द्वे** नामनी।

क) काभ्यां (ख) कयो: (ग) कति (घ) किम्

14. लव: कुश: च **भ्रातरौ** आस्ताम्।

क) क: (ख) कौ (ग) कयो: (घ) के

15. बालभावात् हिमकर: **पशुपतिमस्तके** विराजते।

क) कम् (ख) कुत्र (ग) के (घ) कदा

पञ्चम पाठः - जननी तुल्यवत्सला

16. स ऋषभः **क्षेत्रे** पपात।

क) कथम् (ख) कुत्र (ग) कम् (घ) कया।

17. दुर्बले सुते **मातु:** अत्यधिका कृपा।

क) के (ख) कस्य (ग) कस्मिन् (घ) कस्या:

18. बहूनि **अपत्यानि** सन्ति।

क) कानि (ख) कथम् (ग) कीदृशा: (घ) कीदृशानि

19. पुत्रस्य **दैन्यं** दृष्ट्वा अहं रोदिमि।

क) किम् (ख) कम् (ग) कदा (घ) कीदृशम्

20. **धेनूनां** माता सुरभिः आसीत्।

(क) केषाम् (ख) कासाम् (ग) कीदृशीम् (घ) कीदृशम्

अभ्यासप्रश्ना:

1. रामाय कुशलवयो: कण्ठाश्लेषस्य स्पर्श: **हृदयग्राही** आसीत्।

(क) कीदृशः (ख) कीदृशीम्

(ग) कीदृशम् (घ) कम्

2. **सहस्राधिकेषु** पुत्रेषु सत्स्वपि सा दु:खी आसीत्।

(क) कति (ख) कानि

(ग) कदा (घ) कथम्

3. **अतिदीर्घः** प्रवासोऽयं दारुणश्च।

(क) कम् (ख) कीदृशः

(ग) कानि (घ) कथं

4. तपोवनवासिनो देवीति **नाम्ना** आह्वयन्ति।

(क) क: (ख) के

(ग) केन (घ) का:

5. **मया** अपि सम्माननीय: एव मुनिनियोग:।

(क) केन (ख) किमर्थं

(ग) के (घ) का

6. **मार्गे** सा एकं व्याघ्रं ददर्श।

(क) के (ख) कां

(ग) कम् (घ) कुत्र

7. **अपूर्वं** खलु नामधेयम्।

(क) कीदृशम् (ख) कम्

(ग) कां (घ) कस्मै

8. सः **कृच्छ्रेण** भारमुद्वहति।

(क) कस्मात् (ख) केषु

(ग) कस्य (घ) कथम्

9. **सुराधिपः** तामपृच्छत्।

(क) क: (ख) का

(ग) कां (घ) कम्

10. **आर्यस्य** वन्दनायां लव इत्यात्मानं श्रावयामि।

(क) कस्मिन् (ख) कस्य

(ग) कस्याः (घ) कस्मै

11. अयम् **अन्येभ्यः** दुर्बल:।

(क) केभ्य: (ख) कस्मात्

(ग) काभ्य: (घ) के

12. **तपोवने** तस्य नाम व्यवहरति।

(क) कुत्र (ख) के

(ग) कस्य (घ) कुतः

13. **कृषीवलः** क्रुद्धः अभवत्।

(क) कः (ख) कीदृशः

(ग) कीदृशी (घ) कीदृशम्

14. कृषकः **दीनं** तं बहुधा पीडयति।

(क) कः (ख) केन

(ग) कीदृशं (घ) कथम्

15. परं **प्रत्युत्पन्नमतिः** सा जम्बुकम् उवाच।

(क) कीदृशः (ख) कीदृशी

(ग) कया (घ) कः

16. अपूर्वोऽयं **मानवानां** सरस्वत्यवतारः।

(क) कान् (ख) किम्

(ग) केषाम् (घ) काभ्याम्

17. क्रुद्धः **कृषीवलः** तमुत्थापयितुम् बहुवारं यत्नमकरोत्।

(क) कीदृशम् (ख) कः

(ग) किम् (घ) कथम्

18. उपाध्यायदूतः **अस्मान्** त्वरयति।

(क) कः (ख) कान्

(ग) किम् (घ) काम्

19. सर्वत्रैव **जलोपप्लवः** सञ्जातः।

(क) कः (ख) कीदृशः

(ग) किम् (घ) कथम्

20. सा तपस्विनी मत्कृतेन **अपराधेन** स्वापत्यमेव भणति।

(क) केन (ख) कस्य

(ग) किम् (घ) कान्

समुचितार्थचयनम्

प्रसङ्गानुसारं शब्दानां समुचितस्य अर्थस्य चयनम्

एकस्मिन् वाक्ये एकं पदं रेखाङ्कितं स्यात्, तस्य पदस्य प्रासङ्गिकम् अर्थं चित्वा लेखनीयम्। अर्थात् तस्य पदस्य अस्मिन् वाक्ये क: अर्थ: इति विचिन्त्य एव उत्तरं लेखनीयम्। रेखाङ्कितपदस्य अनेके अर्था: स्यु:। परं तस्मिन् वाक्ये तस्य क: अर्थ: इत्येव द्रष्टव्यम्।

अभ्यासप्रश्ना:

1. एतेन वचनेन **दारकौ** निर्भर्त्सयति।

   (क) द्वौ (ख) पुत्रौ (ग) पितरौ (घ) मातरौ

2. **गिराम्** सन्दर्भोऽयं प्रथममवतीर्णो वसुमतीम्।

   (क) वाणीनाम् (ख) कवीनाम् (ग) कथानाम् (घ) धरायाम्

3. **व्याघ्रमारी** काचिदीयमिति मत्वा व्याघ्रः पलायितः।

   (क) व्याघ्रहन्त्री (ख) जम्बूकः (ग) धूर्तः (घ) बुद्धिमती

4. **अपत्येषु** च सर्वेषु जननी तुल्यवत्सला।

   (क) सन्ततिषु (ख) मित्रेषु (ग) पुत्रस्य (घ) जनेषु

5. नवमालिका **रसालम्** मिलिता रुचिरं संगमनम्।

   (क) आम्रम् (ख) कुसुमम् (ग) समीरं (घ) रुचिरम्

6. व्याघ्र: भयाकुलचित्त: **नष्ट:**।

   (क) नाशं प्राप्त: (ख) पलायित: (ग) मृतः (घ) अन्त: प्रविष्ट:

7. दुर्बल: बलीवर्द: **जवेन** गन्तुम् अशक्त:।

   (क) द्रुतगत्या (ख) काठिन्येन (ग) ताडनेन (घ) बलेन

8. इयती वेला सञ्जाता रामायणगानस्य **नियोगः** कथं न विधीयते ?

   (क) दायित्वम् (ख) फलं (ग) मार्ग: (घ) सुकार्यम्

9. भो **वासव!** पुत्रस्य दैन्यं दृष्ट्वा अहं रोदिमि।

   (क) कृपण! (ख) यमराज! (ग) इन्द्र! (घ) विष्णो!

10. कथा चेयं **श्लाघ्या** सरसिरुहनाभस्य नियतम्।

    (क) निन्दनीया (ख) अलौकिकी (ग) प्रशंसनीया (घ) उन्नता

11. तयोरेक: **वृषभः** दुर्बल: आसीत्।

(क) ऋषभ: (ख) धेनु: (ग) काक: (घ) कृषकः

12. वायुमण्डलं **भृशं** दूषितं नहि निर्मलं जलम्।

(क) अत्यधिकम् (ख) न्यूनम् (ग) बहूनि (घ) दुष्टं जातम्

13. मानवाय जीवनं **कामये** नो जीवन्मरणम्।

(क) निसर्गे (ख) इच्छामि (ग) मानवे (घ) जीवने

14. कज्जलमलिनं धूमं **मुञ्चति** शतशकटीयानं।

(क) वञ्चयति (ख) त्यजति (ग) वहति (घ) धरति

15. यदि त्वं मां **मुक्त्वा** यासि तर्हि वेला अपि अवेला स्यात्।

(क) चिन्तयित्वा (ख) दृष्ट्वा (ग) परित्यज्य (घ) सर्वदा

16. प्रपश्यामि ग्रामान्ते निर्झर-नदी-**पयः**-पूरम्।

(क) अमृतम् (ख) जलम् (ग) पवित्रं (घ) नयनम्

17. भवति शिशुजनो **वयः** अनुरोधात्।

(क) आयुः (ख) वृद्ध: (ग) बाल: (घ) युवा

18. लव:- आवां **यमलौ**।

(क) चन्द्र: सूर्य: च (ख) युगलपुत्रौ (ग) पुत्रौ (घ) पवनौ

19. विनिपातः न व: कश्चित् दृश्यते **त्रिदशाधिप**!

(क) परमशिव ! (ख) सहायक ! (ग्र) इन्द्र ! (घ) कृषक

20. किं कुपिता एवं **भणति**, उत प्रकृतिस्था?

(क) कथयति (ख) ताडयति (ग) गर्जति (घ) हसति

भाषिककार्यतत्त्वानि

पठितावबोधनम् – भाषिककार्यतत्त्वानि

भाषिककार्ये कर्तृपदं क्रियापदं, विशेषण-विशेष्यपदानि, विलोमपदानि, पर्यायपदानि सर्वनामपदानि च इत्येते विषया: निरूप्यन्ते ।

प्रथम: पाठ: - शुचिपर्यावरणम्

प्रथमः श्लोकः

दुर्वहमत्र जीवितं जातं प्रकृतिरेव शरणम्।
शुचि-पर्यावरणम्।।
महानगरमध्ये चलदनिशं कालायसचक्रम्।
मन: शोषयत् तनु: पेषयद् भ्रमति सदा वक्रम्।।
दुर्दान्तैर्दशनैरमुना स्यान्नैव जनग्रसनम्।।

1) "अत्र जीवितं दुर्वहं जातं प्रकृतिरेव मे शरणम् " - अत्र **कठिनम्** इत्यर्थे किं पदं दत्तम् ?

क) जीवितम् ख) जातम्
ग) शरणम् घ) दुर्वहम्

2) " कालायसचक्रं सदा वक्रं भ्रमति " - अत्र क्रियापदं किम् ?

क) वक्रम् ख) सदा
ग) भ्रमति घ) कालायसचक्रम्

3) " दुर्दान्तै: दशनैः अमुना स्यान्नैव जनग्रसनम्" अस्मिन् वाक्ये **भयङ्करैः** इति पदस्य किं पर्यायवाचिपदं प्रयुक्तम् ?

क) दुर्दान्तै: ख) दशनै:
ग) जनग्रसनम् घ) नैव

4) " मनः शोषयत् तनु: पेषयद् भ्रमति सदा वक्रम् " अस्मिन् वाक्ये **मानसम्** इति पदस्य किं पर्यायवाचिपदं प्रयुक्तम् ?

क) सदा ख) वक्रम्
ग) शोषयत् घ) मनः

5) “ मन: शोषयत् तनु: पेषयद् भ्रमति सदा वक्रम् ” - अस्मिन् वाक्ये **शरीरम्** इति पदस्य किं पर्यायवाचिपदं प्रयुक्तम् ?

क) शोषयत् ख) पेषयत्

ग) तनुः घ) भ्रमति

6) “ मन: शोषयत् तनु: पेषयद् भ्रमति सदा वक्रम् ” - अस्मिन् वाक्ये **एकदा** इति पदस्य किं विलोमपदं प्रयुक्तम् ?

क) शोषयत् ख) सदा

ग) तनुः घ) वक्रम्

<u>द्वितीयः श्लोकः</u>

कज्जलमलिनं धूमं मुञ्चति शतशकटीयानम्।
वाष्पयानमाला संधावति वितरन्ति ध्वानम्।
यानानां पङ्क्तयो ह्यनन्ता: कठिनं संसरणम्।।

7) “वाष्पयानमाला संधावति वितरन्ति ध्वानम्” अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम् ?

क) वाष्पयानमाला ख) संधावति

ग) ध्वानम् घ) वितरन्ति

8) “कज्जलमलिनं धूमं मुञ्चति शतशकटीयानम्” अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किम् ?

क) कज्जलमलिनम् ख) धूमम्

ग) मुञ्चति घ) शतशकटीयानम्

9) “वाष्पयानमाला संधावति वितरन्ती ध्वानम्” अस्मिन् वाक्ये **शब्दः** इति पदस्य किं पर्यायवाचिपदं दत्तम् ?

क) वाष्पयानमाला ख) संधावति

ग) वितरन्ति घ) ध्वानम्

10) “कज्जलमलिनं धूमं मुञ्चति शतशकटीयानम्” अस्मिन् वाक्ये **त्यजति** इति पदस्य किं पर्यायवाचिपदं दत्तम्?

क) मुञ्चति ख) कज्जलमलिनम्

ग) शतशकटीयानम् घ) धूमम्

11) यानानां पङ्क्तयो ह्यनन्ता: कठिनं संसरणम् अस्मिन् वाक्ये **कठिनम्** इति पदस्य विशेष्यपदं किम्?

क) यानानाम् ख) पङ्क्तयः

ग) ह्यनन्ता: घ) संसरणम्

12) "कज्जलमलिनं धूमं मुञ्चति शतशकटीयानम्" अस्मिन् वाक्ये **धूमम्** इति पदस्य विशेषणपदं किम्?

क) कज्जलमलिनम् ख) धूमम्

ग) मुञ्चति घ) शतशकटीयानम्

<u>तृतीयः श्लोकः</u>

वायुमण्डलं भृशं दूषितं न हि निर्मलं जलम्।
कुत्सितवस्तुमिश्रितं भक्ष्यं समलं धरातलम्।।
करणीयं बहिरन्तर्जगति तु बहु शुध्दीकरणम्।

13) "कुत्सितवस्तुमिश्रितं भक्ष्यं समलं धरातलम्" अस्मिन् वाक्ये **भक्ष्यम्** इति पदस्य विशेषणपदं किम्?

क) कुत्सितवस्तुमिश्रितम् ख) भक्ष्यम्

ग) समलम् घ) धरातलम्

14) "इदानीं वायुमण्डलं भृशं दूषितं अस्ति" अत्र **अत्यधिकम्** इत्यर्थे किं पदं दत्तम् ?

क) दूषितम् ख) भृशम्

ग) इदानीम् घ) वायुमण्डलम्

15) "कुत्सितवस्तुमिश्रितं भक्ष्यं समलं धरातलम्" अस्मिन् वाक्ये **समलम्** इति पदस्य विशेष्यपदं किम्?

क) भक्ष्यम् ख) समलम्

ग) धरातलम् घ) मिश्रितम्

16) "इदानीं वायुमण्डलं भृशं दूषितम् अस्ति" अस्मिन् वाक्ये **कलुषितम्** इति पदस्य किं पर्यायवाचि शब्दं प्रयुक्तम्?

क) भृशम् ख) दूषितम्

ग) अस्ति घ) इदानीम्

चतुर्थः श्लोकः

कञ्चित् कालं नय मामस्मान्नगराद् बहुदूरम्।
प्रपश्यामि ग्रामान्ते निझर-नदी-पय:पूरम्।
एकान्ते कान्तारे क्षणमपि मे स्यात् सञ्चरणम्।।

17) "एकान्ते कान्तारे क्षणमपि मे स्यात् सञ्चरणम्" अस्मिन् वाक्ये **कान्तारे** इति पदस्य विशेषणपदं किम्?

क) एकान्ते　　ख) कान्तारे
ग) क्षणमपि　　घ) सञ्चरणम्

18) "प्रपश्यामि ग्रामान्ते निझर-नदी-पय:पूरम्" अस्मिन् वाक्ये **तटिनी** इति पदस्य पर्यायवाचिपदम् ?

क) प्रपश्यामि　　ख) ग्रामान्ते
ग) नदी　　घ) निझर

19) "प्रपश्यामि ग्रामान्ते निझर-नदी-पय:पूरम्" अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम्?

क) प्रपश्यामि　　ख) ग्रामान्ते
ग) नदी　　घ) निझर

20) "प्रपश्यामि ग्रामान्ते निझर-नदी-पय:पूरम्" अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किम्?

क) ग्रामान्त　　ख) अहम्
ग) नदी　　घ) पय:पूरम्

21) "एकान्ते कान्तारे क्षणमपि मे स्यात् सञ्चरणम्" अस्मिन् वाक्ये **वने** इति पदस्य पर्यायवाचिपदं किम्?

क) कान्तारे　　ख) क्षणमपि
ग) सञ्चरणम्　　घ) एकान्ते

22) "एकान्ते कान्तारे क्षणमपि मे स्यात् सञ्चरणम्" अस्मिन् वाक्ये **एकान्ते** इति पदस्य विशेष्यपदं किम्?

क) कान्तारे　　ख) क्षणमपि
ग) सञ्चरणम्　　घ) एकान्ते

23) “कञ्चित् कालं नय मामस्मान्नगराद् बहुदूरम्” अस्मिन् वाक्ये **अतिसमीपम्** इति पदस्य विपरीतपदं किम्?

क) बहुदूरम् ख) कालं

ग) कञ्चित् घ) माम्

24) “मां अस्मात् नगरात् बहुदूरं कञ्चित् कालं नय” अत्र कर्तृपदं किम् ?

क) माम् ख) बहुदूरम्

ग) त्वम् घ) कालम्

<u>पञ्चमः श्लोकः</u>

हरिततरूणां ललितलतानां माला रमणीया।
कुसुमावलि: समीरचालिता स्यान्मे वरणीया।।
नवमालिका रसालं मिलिता रुचीरं संगमनम्।।

25) “हरिततरूणां ललितलतानां माला रमणीया” अस्मिन् वाक्ये **रमणीया** इति विशेषणपदस्य विशेष्यपदम् किम्?

क) लतानाम् ख) तरूणाम्

ग) माला घ) हरित

26) “कुसुमावलि: समीरचालिता स्यान्मे वरणीया” अस्मिन् वाक्ये **समीरचालिता** इति पदस्य विशेष्यपदम् किम्?

क) कुसुमावलि: ख) समीरचालिता

ग) स्यान्मे घ) वरणीया

27) “कुसुमावलि: समीरचालिता स्यान्मे वरणीया” अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम्?

क) कुसुमावलि: ख) समीरचालिता

ग) स्यात् घ) वरणीया

28) “नवमालिका रसालं मिलिता अस्ति” अत्र **आम्रम्** पदस्य पर्यायपदं किम् ?

क) मिलित्वा ख) रसालम्

ग) अस्ति घ) नवमालिका

षष्ठः श्लोकः

अयि चल बन्धो! खगकुलकलरव गुञ्जितवनदेशम्।
पुर-कलरव सम्भ्रमितजनेभ्यो धृतसुखसन्देशम्।
चाकचिक्यजालं नो कुर्याज्जीवितरसहरणम्।।

29) 'पुर-कल-रव-सम्भ्रमितजनेभ्यो धृतसुखसन्देशम्' अस्मिन् वाक्ये **शब्द** इति पदस्य पर्यायपदं किम् ?

क) सन्देशम् ख) सम्भ्रमित

ग) पुर घ) रव

30) "अयि चल बन्धो! खगकुलकलरव गुञ्जितवनदेशम्" अस्मिन् वाक्ये **चल** इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

क) अयि ख) त्वम्

ग) देशम् घ) खग:

31) "चाकचिक्यजालं नो कुर्यात् जीवितरसहरणम्।" अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम्?

क) कुर्यात् ख) रसम्

ग) नो घ) रसहरणम्

सप्तमः श्लोकः

प्रस्तरतले लतातरुगुल्मा नो भवन्तु पिष्टा।
पाषाणी सभ्यता निसर्गे स्यान्न समविष्टा।
मानवाय जीवनं कामये नो जीवन्मरणम्।।

32) "प्रस्तरतले लतातरुगुल्मा नो भवन्तु पिष्टा:" अस्मिन् वाक्ये **शिलातले** इति पदस्य पर्यायवाचिपदं किम्?

क) प्रस्तरतले ख) लतातरुगुम्ला

ग) भवन्तु घ) पिष्टा:

33) "मानवाय जीवनं कामये नो जीवन्मरणम्।" अस्मिन् वाक्ये **इच्छामि** इत्यर्थे किं पदं प्रयुक्तम्?

क) मानवाय ख) जीवनम्

ग) कामये घ) जीवन्मरणम्

34) “मानवाय जीवनं कामये नो जीवन्मरणम्” अस्मिन् वाक्ये **अहम्** इति कर्तृपदस्य क्रियापदं किम्?

क) मानवाय ख) जीवनम्

ग) कामये घ) जीवन्मरणम्

अभ्यासप्रश्नाः

1) ‘महानगरमध्ये चलदनिशं कालायसचक्रम्’ - अस्मिन् वाक्ये **ग्रामम्** इति पदस्य किं विलोमपदं प्रयुक्तम् ?

क) नगरम् ख) अनिशम्

ग) कालायसम् घ) चक्रम्

2) “मन: शोषयत् तनु: पेषयद् भ्रमति सदा वक्रम्” - अस्मिन् वाक्ये **चित्तम्** इति पदस्य किं पर्यायवाचिपदं दत्तम् ?

क) मन: ख) शोषयत्

ग) तनु: घ) पेषयद्

3) “ महानगरमध्ये चलत् अनिशं कालायसचक्रम् ” - अत्र **अहर्निशम्** इत्यर्थे किं पदं दत्तम् ?

क) अनिशम् ख) चलत्

ग) महानगरमध्ये घ) कालायसचक्रम्

4) “दुर्दान्तैः दशनैः अमुना स्यान्नैव जनग्रसनम्” - अस्मिन् वाक्ये **दशनैः** इति पदस्य विशेषणपदं किम्?

क) जनग्रसनम् ख) दुर्दान्तै:

ग) अमुना घ) स्यान्नैव

5) “कज्जलमलिनं धूमं मुञ्चति शतशकटीयानम्” - अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम्?

क) कज्जलमलिनम् ख) धूमम्

ग) मुञ्चति घ) शतशकटीयानम्

6) “कज्जलमलिनं धूमं मुञ्चति शतशकटीयानम्” - अस्मिन् वाक्ये **धूमम्** इति पदस्य विशेषणपदं किम्?

क) कज्जलमलिनम् ख) धूमम्

ग) मुञ्चति घ) शतशकटीयानम्

7) “यानानां पङ्क्तयो ह्यनन्ता: कठिनं संसरणम्” - अस्मिन् वाक्ये **वाहनानाम्** इति पदस्य किं पर्यायवाचि शब्दं दत्तम्?

क) यानानाम् | ख) संसरणम्
ग) ह्यनन्ता: | घ) पङ्क्तयो

8) “वाष्पयानमाला संधावति वितरन्ती ध्वानम्” - अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किम्?

क) वाष्पयानमाला | ख) संधावति
ग) ध्वानम् | घ) वितरन्ति

9) “यानानां पङ्क्तयो हि अनन्ता: कठिनं संसरणम्” - अस्मिन् वाक्ये **अनन्ता:** इति पदस्य विशेष्यपदं किम्?

क) पङ्क्तय: | ख) यानानाम्
ग) संसरणम् | घ) कठिनम्

10) “वायुमण्डलं भृशं दूषितं न हि निर्मलं जलम्” - अस्मिन् वाक्ये **जलम्** इति पदस्य विशेषणपदं किम्?

क) निर्मलम् | ख) भृशम्
ग) दूषितम् | घ) वायुमण्डलम्

11) “कुत्सितवस्तुमिश्रितं भक्ष्यं समलं धरातलम्” - अस्मिन् वाक्ये **भूतलम्** इति पदस्य किं पर्यायवाचिपदं प्रयुक्तम्?

क) भक्ष्यम् | ख) समलम्
ग) धरातलम् | घ) मिश्रितम्

12) “कुत्सितवस्तुमिश्रितं भक्ष्यं समलं धरातलम्” - अस्मिन् वाक्ये **कुत्सितवस्तुमिश्रितम्** इति पदस्य विशेष्यपदं किम्?

क) कुत्सितवस्तुमिश्रितम् | ख) भक्ष्यम्
ग) समलम् | घ) धरातलम्

13) जगति बहिः अन्तः च बहुशुद्धीकरणं भवेत्- अत्र **अन्तः** इत्यस्य किं विलोमपदं प्रयुक्तम् ?

क) जगति | ख) भवेत्
ग) शुद्धीकरणम् | घ) बहिः

14) “जगति बहिः अन्तः च बहुशुद्धीकरणं भवेत् - अस्मिन् वाक्ये **संसारे** इति पदस्य किं पर्यायवाचि शब्दं प्रयुक्तम् ?

क) अन्तः ख) जगति

ख) बहिः घ) भवेत्

15) “मानवाय जीवनं कामये नो जीवन्मरणम्।” - अस्मिन् वाक्ये **मरणम्** इति पदस्य किं विलोमपदं प्रयुक्तम् ?

क) मानवाय ख) जीवनम्

ग) कामये घ) नो

16) “पाषाणी सभ्यता निसर्गे स्यान्न समविष्टा” - अस्मिन् वाक्ये **पाषाणी** इति पदस्य विशेष्यपदम् किम्?

क) सभ्यता ख) निसर्गे

ग) स्यात् घ) पाषाणी

17) “ मानवाय जीवनं कामये नो जीवन्मरणम्।” अस्मिन् वाक्ये **दानवाय** इति पदस्य विलोमपदम् किम्?

क) मानवाय ख) मरणम्

ग) जीवनं घ) कामये

18) “अयि चल बन्धो! खगकुल-कलरव-गुञ्जितवनदेशम्” अस्मिन् वाक्ये **पक्षिकुलम्** इति पदस्य पर्यायवाचि शब्दं किम्?

क) खगकुलम् ख) गुञ्जितवनदेशम्

ग) अयि घ) बन्धो

19) “समीरेण चालिता कुसुमावलिः रमणीया अस्ति ” अत्र **वायुना** इति पदस्य पर्यायपदं किम् ?

क) चालिता ख) आवलिः

ग) रमणीया घ) समीरेण

20) “हरिततरूणां ललितलतानां माला रमणीया” अस्मिन् वाक्ये **वृक्षाणां** इति पदस्य पर्यायवाचिपदं किम्?

क) हरित ख) तरूणाम्

ग) लतानाम् घ) माला

द्वितीयः पाठः - बुद्धिर्बलवती सदा

भाषिककार्ये कर्तृपदं क्रियापदं, विशेषण-विशेष्यपदानि, विलोमपदानि, पर्यायपदानि सर्वनामपदानि च इत्येते विषया: निरूप्यन्ते। एकैकं वाक्यं स्वीकृत्य प्रत्येकं निरूप्यते।

प्रथमः अनुच्छेदः

वाक्यम्	**कर्ता**	**क्रिया**	**विशेषणम्**	**विशेष्यम्**
अस्ति देउलाख्य: ग्राम:।	ग्राम:	अस्ति	देउलाख्य:	ग्राम:
तत्र राजसिंह: नाम राजपुत्र: वसति स्म।	राजपुत्र:	वसति स्म		
एकदा केनापि आवश्यक-कार्येण तस्य भार्या बुद्धिमती पुत्रद्वयोपेता पितुर्गृहं प्रति चलिता।	बुद्धमती	चलिता	पुत्रद्वयोपेता	बुद्धिमती
मार्गे गहनकानने सा एकं व्याघ्रं ददर्श।	सा	ददर्श		
सा व्याघ्रमागच्छन्तं दृष्वा धार्ष्ट्यात् पुत्रौ चपेटया प्रहृत्य जगाद -	सा	जगाद (बताया)	आगच्छन्तं	व्याघ्रं
"कथमेकैकशो व्याघ्रभक्षणाय कलहं कुरुथ ?"	युवाम्	कुरुथ		
अयं एक: तावत् विभज्य भुज्यताम्।		भुज्यताम्।		
पश्चात् अन्य: द्वितीय: कश्चित् लक्ष्यते?		लक्ष्यते		
इति श्रुत्वा व्याघ्रमारी काचित् इयं इति मत्वा व्याघ्रो भयाकुलचित्तो नष्ट:।	व्याघ्र:	नष्ट:	भयाकुलचित्त:	व्याघ्र:

पदम्	**पर्यायवाचिपदम् / समानार्थकपदम्**	**पदम्**	**विलोमपदम्**
भार्या	पत्नी	पूर्वम्	पश्चात्
पुत्र:	सुत:	व्याकुल:	सन्तुष्ट:
गृहम्	गेहम् / आलय:	व्याकुलचित्त:	सन्तुष्टचित्त:
काननम्	वनम् / कान्तारम्		
मत्वा	विचार्य / चिन्तयित्वा		
प्रहृत्य	ताडयित्वा		

द्वितीय: अनुच्छेद:-

निजबुद्ध्या विमुक्ता सा भयात् व्याघ्रस्य भामिनी ।
अन्यो अपि बुद्धिमान् लोके मुच्यते महतो भयात्॥

वाक्यम्	कर्ता	क्रिया	विशेषणम्	विशेष्यम्
सा भामिनी निजबुद्ध्या व्याघ्रस्य भयात् विमुक्ता।	भामिनी	विमुक्ता	सा	भामिनी
लोके अन्य: अपि बुद्धिमान् महतो भयात् विमुच्यते।	बुद्धिमान्	विमुच्यते	महत: अन्य:	भयात् बुद्धिमान्
भयाकुलम् व्याघ्रं दृष्ट्वा कश्चित् धूर्त: श्रृगाल: हसन् आह – “भवान् कुत: भयात् पलायित: ?”	श्रृगाल: भवान्	आह पलायित:	धूर्त:	श्रृगाल:
व्याघ्र:--गच्छ गच्छ जम्बूक! त्वमपि किंचित् गूढप्रदेशम् । यत: व्याघ्रमारीति शास्त्रे श्रूयते तया अहं हन्तुम् आरब्ध: परं गृहीतकरजीवित: नष्ट: शीघ्रं तत् अग्रत:।	त्वं तया	गच्छ आरब्ध: नष्ट:	किंचित्	गूढप्रदेशं
श्रृगाल:- व्याघ्र! त्वया महत् कौतुकम् आवेदितं यन्मानुषादपि बिभेषि ?	त्वया (त्वम्)	आवेदितम् बिभेषि	महत्	कौतुकम्
व्याघ्र:--प्रत्यक्षमेव मया सात्मपुत्रौ एकैकश: मामत्तुं कलहायमानौ चपेटया प्रहरन्ती दृष्टा ।	मया	दृष्टा		

पदम्	पर्यायवाचिपदम् / समानार्थकपदम्	पदम्	विलोमपदम्
लोके	विश्वे	हसन्	क्रन्दन्
बुद्धिमान्	विवेकी	आगच्छ	गच्छ
शृगाल:	जम्बुक:	हन्तुम्	रक्षितुम्
गूढप्रदेशम्	रहस्यदेशम्	शनै:	शीघ्रम्
शीघ्रं	सत्वरम्	अग्रत:	पृष्ठत:
कौतुकम्	कुतूहलम्	शीघ्रम्	मन्दम्
प्रहरन्ती	मारयन्ती		
पुत्र:	सुत: / तनय:		

तृतीयः अनुच्छेदः-

वाक्यम्	कर्ता	क्रिया	विशेषणम्	विशेष्यम्
जम्बूकः- स्वामिन् यत्रास्ते सा धूर्ता तत्र गम्यताम् । व्याघ्र, तव पुनः तत्र सा सम्मुखमपीक्षते यदि, तर्हि त्वया अहं हन्तव्यः इति ।	(भवता) त्वया	गम्यताम्। हन्तव्यः	सा	धूर्ता
व्याघ्रः-श्रृगाल ! यदि त्वं मां मुक्त्वा यासि तदा वेला अपि अवेला स्यात्। जम्बुकः-यदि एवं तर्हि मां निजगले बद्ध्वा चल सत्वरम् । सः व्याघ्रः तथा कृत्वा काननं ययौ। श्रृगालेन सहितं पुनरायान्तं व्याघ्रं दूरात् दृष्ट्वा बुद्धिमती चिन्तितवती। -जम्बुककृतोत्साहात् व्याघ्रात् कथम् मुच्यताम्। परं प्रत्युत्पन्नमती सा जम्बुकं आक्षिपन्ती अंगुल्या तर्जयन्ती उवाच ।	त्वम् वेला (त्वं) व्याघ्रः बुद्धिमती अहम् सा	यासि स्यात् चल ययौ चिन्तितवती। मुच्यताम् उवाच	 सः प्रत्युत्पन्नमती	 व्याघ्रः सा

पदम्	पर्यायवाचिपदम् / समानार्थकपदम्	पदम्	विलोमपदम्
ईक्षते	पश्यति	वेला	अवेला
हन्तव्यः	मारयितव्यः		
वेला	अवसरः		
निजगले	स्वकण्ठे		
सत्वरम्	शीघ्रम्		
प्रत्युत्पन्नमती	बुद्धिमती		

तृतीय: अनुच्छेद:-

रे रे धूर्त त्वया दत्तं मह्यं व्याघ्रत्रयं पुरा।
विश्वास्याद्यैकमानीय कथं यासि वदाधुना॥
इत्युक्त्वा धाविता तूर्णं व्याघ्रमारी भयङ्करा
व्याघ्रोऽपि सहसा नष्ट: गलबद्धश्रृगालक:॥

वाक्यम्	कर्ता	क्रिया	विशेषणम्	विशेष्यम्
अन्वय:-- रे रे धूर्त त्वया मह्यं व्याघ्रत्रयं दत्तम्।	त्वया	दत्तम्		
विश्वास्य अद्य एकम् आनीय कथं यासि इति अधुना वद।	त्वम्	यासि वद		
इति उक्त्वा भयङ्करा व्याघ्रमारी तूर्णं धाविता। गलबद्धश्रृगालक: व्याघ्रोऽपि सहसा नष्ट:। एवं प्रकारेण बुद्धिमती व्याघ्रजात् भयात् पुनरपि मुक्ता अभवत्। अत: एव उच्यते- हे तन्वी, बुद्धिर्बलवती तन्वि सर्वकार्येषु सर्वदा।	व्याघ्रमारी व्याघ्र: बुद्धिमती बुद्धि:	धाविता नष्ट: अभवत्	भयङ्करा व्याघ्रजात् बलवती	व्याघ्रमारी भयात् बुद्धि:

पदम्	पर्यायवाचिपदम् / समानार्थकपदम्	पदम्	विलोमपदम्
यासि	गच्छसि	दत्तम्	स्वीकृतम्
अधुना	सम्प्रति / इदानीम्	सर्वदा	एकदा
वद	कथय		
भयङ्करा	भीकरा / भयदा		
सहसा	सत्वरम्		
बुद्धि:	मनीषा		
बलवती	शक्तिमती		

अभ्यासप्रश्ना:

1. अधोलिखितवाक्येषु कर्तृपदं लिखत।

वाक्यानि	उत्तराणि
१ तत्र राजसिंह: नाम राजपुत्र: वसति स्म।	राजपुत्र:
२ लोके अन्य: अपि बुद्धिमान् महतो भयात् विमुच्यते।	बुद्धिमान्
३ स: व्याघ्र: तथा कृत्वा काननं ययौ।	व्याघ्र:
४ इत्युक्त्वा भयङ्करा व्याघ्रमारी तूर्णं धाविता।	व्याघ्रमारी

2. अधोलिखितवाक्येषु क्रियापदं लिखत।

वाक्यानि	उत्तराणि
१ भवान कुत: भयात् पलायित:।	पलायित:
२ मार्गे गहनकानने सा एकं व्याघ्रं ददर्श।	ददर्श
३ सा निजबुद्ध्या व्याघ्रस्य भयात् विमुक्ता।	विमुक्ता
४ लोके अन्य: अपि बुद्धिमान् महतो भयात् विमुच्यते।	विमुच्यते

3. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदयो: विशेषणपदं लिखत।

वाक्यानि	उत्तराणि
1 इत्युक्त्वा **भयंकरा व्याघ्रमारी** तूर्णं धाविता।	भयंकरा
2 श्रृगाल:- व्याघ्र त्वया **महत् कौतुकम्** आवेदितम्।	महत्
3 लोके अन्य: अपि बुद्धिमान् **महतो भयात्** विमुच्यते।	महत:
4 व्याघ्रमारी काचिदियमिति मत्वा **व्याघ्रो भयाकुलचित्तो** नष्ट:।	भयाकुलचित्त:
5 बुद्धिमती **व्याघ्रजात् भयात्** पुनरपि मुक्ता अभवत्।	व्याघ्रजात्

4. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां समानार्थकपदं लिखत।

वाक्यानि	उत्तराणि
1. एकदा केनापि आवश्यककार्येण तस्य **भार्या** ।	पत्नी
2. **लोके** अन्य: अपि बुद्धिमान् महतो भयात् विमुच्यते।	विश्वे
3. **जम्बुक:** - स्वामिन् यत्रास्ते सा धूर्ता तत्र गम्यताम्।	श्रृगाल:
4. स: व्याघ्र: तथा कृत्वा **काननं** ययौ।	वनम्

चतुर्थ: पाठ: - शिशुलालनम्

भाषिककार्ये कर्तृपदं क्रियापदं, विशेषण-विशेष्यपदानि, विलोमपदानि, पर्यायपदानि सर्वनामपदानि च इत्येते विषया: निरूप्यन्ते।

नाट्यांश:

अनुच्छेदः - 1

(सिंहासनस्थः रामः। ततः प्रविशतः विदूषकेनोपदिश्यमानमार्गौ तापसौ कुशलवौ)

विदूषकः - इत इत आर्यौ!

कुशलवौ - (रामम् उपसृत्य प्रणम्य च) अपि कुशलं महाराजस्य ?

रामः - युष्मद्दर्शनात् कुशलमिव। भवतोः किम् वयमत्र कुशलप्रश्नस्य भाजनम् एव, न पुनरतिथिजनमुचितस्य कण्ठाश्लेषस्य। (परिष्वज्य) अहो हृदयग्राही स्पर्शः। (आसनार्धमुपवेशयति)

उभौ - राजासनं खल्वेतत्, न युक्तमध्यासितुम्।

रामः - सव्यवधानं न चारित्रलोपाय। तस्मादङ्कव्यवहितमध्यास्यतां सिंहासनम्। (अङ्कमुपवेशयति)

उभौ - (अनिच्छां नाटयतः) राजन्! अलमतिदाक्षिण्येन।

पाठाधारिता: प्रश्ना:

1) ततः प्रविशतः तापसौ लवकुशौ। - अत्र क्रियापदम् - प्रविशतः

2) प्रविशतः इति क्रियापदस्य कर्तृपदम् - कुशलवौ

3) तस्मादङ्कव्यवहितम् अध्यास्यतां सिंहासनम् - अत्र क्रियापदम् - अध्यास्यताम्

4) अहो हृदयग्राही स्पर्शः - अत्र हृदयग्राही इत्यस्य विशेष्यपदम् - स्पर्शः

5) युष्मद्-दर्शनात् कुशलमिव - अत्र युष्मद् पदं काभ्याम् प्रयुक्तम् - कुशलवाभ्याम्

6) कुशलप्रश्नस्य भाजनम् एव – अत्र पात्रम् इत्यस्य समानार्थकं पदम् - भाजनम्

7) अङ्कमुपवेशयति - अत्र क्रोडम् इति पदस्य समानार्थकं पदम् - अङ्कम्

8) उभौ इति पदं काभ्यां प्रयुक्तम् - लवकुशाभ्याम्

9) "ततः प्रविशतः तापसौ कुशलवौ - अत्र क्रियापदम् - प्रविशतः

10) अङ्कम् उपवेशयति अत्र क्रियापदम् - उपवेशयति

अनुच्छेदः - 2

रामः - अलमतिशालीनतया।

भवति शिशुजनो वयोऽनुरोधात्
गुणमहतामपि लालनीय एव।
व्रजति हिमकरोऽपि बालभावात्
पशुपति - मस्तक - केतकच्छदत्वम्॥

एष भवतोः सौन्दर्यावलोकजनितेन कौतूहलेन पृच्छामि –क्षत्रिय-कुल-पितामहयोः सूर्यचन्द्रयोः को वा भवतोर्वंशस्य कर्त्ता ?

लवः - भगवान् सहस्रदीधितिः।

रामः - कथमस्मत्समानाभिजनौ संवृत्तौ ?

विदूषकः- किं द्वयोरप्येकमेव प्रतिवचनम् ?

लवः - भ्रातरावावां सोदरौ।

रामः - समरूपः शरीरसन्निवेशः। वयसस्तु न किञ्चिदन्तरम्।

लवः - आवाम् यमलौ।

रामः - सम्प्रति युज्यते। किं नामधेयम् ?

लवः - आर्यस्य वन्दनायां लव इत्यात्मानं श्रावयामि (कुशं निर्दिश्य) आर्योऽपि गुरुचरणवन्दनायाम् ...

कुशः - अहमपि कुश इत्यात्मानं श्रावयामि।

रामः - अहो! उदात्तरम्यः समुदाचारः। किं नामधेयो भवतोर्गुरुः?

लवः - ननु भगवान् वाल्मीकिः।

रामः - केन सम्बन्धेन?

लवः – उपनयनोपदेशेन।

<u>पाठाधारिता: प्रश्ना:</u>

1)	कौतूहलेन पृच्छामि - इत्यत्र कर्तृपदम्	-	अहम्
2)	भवति शिशुजनो वयोऽनुरोधात् - अत्र क्रियापदम्	-	भवति
3)	किं नामधेयो भवतोर्गुरुः? **भवतो**ः इति पदं काभ्यां प्रयुक्तम्	-	कुशलवाभ्याम्
4)	भ्रातरावावां सोदरौ- इत्यत्र विशेष्यपदम्	-	भ्रातरौ
5)	व्रजति हिमकरो अपि बालभावात् -अत्र 'चन्द्रः' पदस्य समानार्थकपदम्	-	हिमकरः
6)	अहं कुश इत्यात्मानं श्रावयामि - अत्र **अहम्** इति पदं कस्मै प्रयुक्तम्	-	कुशाय
7)	भगवान् सहस्रदीधितिः। - अत्र सूर्यः इति अर्थे प्रयुक्तं पदम्	-	सहस्रदीधितिः
8)	लव इत्यात्मानं श्रावयामि - अस्मिन् वाक्ये क्रियापदम्	-	श्रावयामि
9)	उदात्तरम्यः समुदाचारः - अनयोः विशेष्यपदम्	-	समुदाचारः
10)	व्रजति हिमकरोऽपि बालभावात् - अत्र क्रियापदम्	-	व्रजति

अनुच्छेदः - 3

रामः - अहमत्रभवतोः जनकं नामतो वेदितुमिच्छामि।

लवः - न हि जानाम्यस्य नामधेयम्।

रामः - अहो माहात्म्यम्।

कुशः - जानाम्यहं तस्य नामधेयम्।

रामः - कथ्यताम्।

कुशः - निरनुक्रोशो नाम ----

रामः - वयस्य अपूर्वं खलु नामधेयम्।

विदूषकः - (विचिन्त्य) एवं तावत् पृच्छामि निरनुक्रोश इति क एवं भणति ?

कुशः - अम्बा

विदूषकः - किं कुपिता एवं भणति, उत प्रकृतिस्था?

कुशः - यद्यावयोर्बालभावजनितं किञ्चिदविनयं पश्यति तदा एवम् अधिक्षिपति निरनुक्रोशस्य पुत्रौ, मा चापलम् इति।

विदूषकः - एतयोर्यदि पितुर्निरनुक्रोश इति नामधेयम् एतयोर्जननी तेनावमानिता निर्वासिता एतेन वचनेन दारकौ निर्भर्त्स्यैति।

रामः - (स्वगतम्) धिङ् मामेवंभूतम्। सा तपस्विनी मत्कृतेनापराधेन स्वापत्यमेवं मन्युगर्भैरक्षरैर्निर्भर्त्सयति। (सबाष्पमवलोकयति)

रामः - अतिदीर्घः प्रवासोऽयं दारुणश्च। (विदूषकमवलोक्य जनान्तिकम्) कुतूहलेनाविष्टो मातरमनयोर्नामतो वेदितुमिच्छामि। न युक्तं च स्त्रीगतमनुयोक्तुम्, विशेषतस्तपोवने। तत् कोऽत्राभ्युपायः।

<u>पाठाधारिता: प्रश्ना:</u>

1) जनकं नामतो वेदितुमिच्छामि - अत्र क्रियापदम् - इच्छामि
2) तपोवने तस्य नाम व्यवहरति - अत्र क्रियापदम् - व्यवहरति
3) एवं तावत् पृच्छामि निरनुक्रोश इति क एवं भणति अत्र कर्तृपदम् - विदूषकः
4) किं कुपिता एवं भणति - अत्र क्रियापदम् - भणति
5) एतयोर्जननी तेनावमानिता अत्र एतयोः इति पदं काभ्यां प्रयुक्तम् - कुशलवाभ्याम्
6) मातरमनयोर्नामतो वेदितुमिच्छामि - अत्र कर्तृपदं किम् - रामः
7) सा तपस्विनी मत्कृतेनापराधेन स्वापत्यमेवं मन्युगर्भैरक्षरैर्निर्भर्त्सयति।
   अत्र तपस्विनी इति कर्तृपदस्य क्रियापदम् - निर्भर्त्सयति
8) वयस्य अपूर्वं खलु नामधेयम् - अत्र नामधेयम् इत्यस्य विशेषणपदम् - अपूर्वम्
9) अतिदीर्घः प्रवासः अयं दारुणश्च - अत्र अतिदीर्घ: इत्यस्य विशेष्यपदम् - प्रवासः
10) यद्यावयोर्बालभावजनितं किञ्चिदविनयं पश्यति - अत्र क्रियापदम् - पश्यति

अनुच्छेद: - 4

विदूषकः - (जनान्तिकम्) अहं पुनः पृच्छामि। (प्रकाशम्) किं नामधेया युवयोर्जननी?

लवः - तस्याः द्वे नामनी।

विदूषकः - कथमिव?

लवः - तपोवनवासिनो देवीति नाम्नाह्वयति, भगवान् वाल्मीकिर्वधूरीति।

रामः - अपि च इतस्तावद् वयस्य! मुहूर्त्तमात्रम्।

विदूषकः - (उपसृत्य) आज्ञापयतु भवान्।

रामः - अपि कुमारयोरनयोरस्माकं च सर्वदा समरूपः कुटुम्बवृत्तान्तः?

(नेपथ्ये)

इयती वेला सञ्जाता रामायणगानस्य नियोगः किमर्थं न विधीयते?

उभौ - राजन्! उपाध्यायदूतो अस्मान् त्वरयति।

रामः - मयापि सम्माननीय एव मुनिनियोगः। तथाहि-

भवन्तौ गायन्तौ कविरपि पुराणो व्रतनिधिर्
गिरां सन्दर्भोऽयं प्रथममवतीर्णो वसुमतीम्।
कथा चेयं श्लाघ्या सरसिरुहनाभस्य नियतं
पुनाति श्रोतारं रमयति च सोऽयं परिकरः॥

वयस्य! अपूर्वोऽयं मानवानां सरस्वत्यवतारः, तदहं सुहृज्जनसाधारणं श्रोतुमिच्छामि। सन्निधीयन्तां सभासदः प्रेष्यतामस्मदन्तिकं सौमित्रिः , अहमप्येतयोश्चिरासनपरिखेदं विहरणं कृत्वा अपनयामि।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

<u>पाठाधारिता: प्रश्ना:</u>

1) अहं पुनः पृच्छामि - अत्र कर्तृपदम् - अहम्
2) तपोवनवासिनो देवीति नाम्नाह्वयन्ति।
   अत्र आह्वयन्ति इति क्रियापदस्य कर्तृपदम् - तपोवनवासिनः
3) कुमारयो: अनयो: अस्माकम् - अत्र कुमारयो: इत्यस्य विशेषणपदम् - अनयोः
4) सोऽयं परिकरः श्रोतारम् पुनाति - अत्र क्रियापदम् - पुनाति
5) कथा चेयं श्लाघ्या – अत्र कथा इत्यस्य विशेषणपदम् - श्लाघ्या
6) सर्वथा समरूपः कुटुम्बवृत्तान्तः - विषमरूपः इत्यस्य विलोमपदम् - समरूपः
7) विहरणं कृत्वा अपनयामि – अत्र क्रियापदम् - अपनयामि
8) उपाध्यायदूतो अस्मान् - अत्र अध्यापकः इत्यर्थे प्रयुक्तम् पदम् - उपाध्यायः
9) तदहं सुहृज्जनसाधारणं श्रोतुमिच्छामि – अत्र कर्तृपदम् - अहम् (रामः)
10) अपि च इतस्तावद् वयस्य! - अत्र मित्र इत्यस्य पर्यायपदम् - वयस्य

अभ्यासप्रश्नाः

1) जानामि अहं तस्य नामधेयम् - अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किम् ?

क) तस्य ख) अहम्

ग) जानामि घ) नामधेयम्

2) किं कुपिता एवं भणति उत प्रकृतिस्था? - अत्र शान्ता इत्यस्य विलोमपदं किं प्रयुक्तम्?

क) प्रकृतिस्था ख) भणति

ग) कुपिता घ) उत

3) इयती वेला सञ्जाता, रामायणगानस्य नियोगः किमर्थं न विधीयते - अत्र इयती इति पदस्य विशेष्यपदं किम्?

क) सञ्जाता ख) नियोगः

ग) किमर्थम् घ) वेला

4) ततः तापसौ कुशलवौ प्रविशतः - अत्र प्रयुक्तं क्रियापदं किम्?

क) तापसौ ख) ततः

ग) प्रविशतः घ) कुशलवौ

5) व्रजति हिमकरः अपि बालभावात् - अत्र प्रयुक्तं क्रियापदं किम्?

क) व्रजति ख) हिमकरः

ग) बालभावात् घ) अपि

6) लव इत्यात्मानं श्रावयामि - इति वाक्ये **अन्यम्** इत्यस्य विलोमपदं किं प्रयुक्तम् ?

क) श्रावयामि ख) इति

ग) आत्मानम् घ) लव

7) अतिदीर्घः प्रवासः अयं दारुणश्च - इत्यत्र प्रवास: इति पदस्य विशेषणपदं किम्?

क) अतिदीर्घः ख) दारुणः

ग) अयम् घ) प्रवासः

8) 'अहं तावत् पृच्छामि' - अत्र प्रयुक्तं कर्तृपदं किम्?

क) पृच्छामि ख) अहम्

ग) तावत् घ) एवम्

9) 'वयस्य अपूर्वं खलु नामधेयम् ' - अत्र अपूर्वम् इति विशेषणस्य विशेष्यपदम् किम्?

क) वयस्य　　　　ख) अपूर्वं

ग) खलु　　　　घ) नामधेयम्

10) प्रेष्यतामस्मदन्तिकं सौमित्रिः - अत्र **दूरम्** इत्यस्य किं विलोमपदं प्रयुक्तम्?

क) अस्मत्　　　　ख) सौमित्रि:

ग) अन्तिकम्　　　　घ) प्रेष्यताम्

11) तस्याः द्वे नामनी - अत्र नामनी इत्यस्य विशेषणपदं किम् ?

क) तस्याः　　　　ख) द्वे

ग) नामनी　　　　घ) सा

12) रामायणकथा श्रोतारं पुनाति - अत्र क्रियापदं किम् ?

क) पुनाति　　　　ख) श्रोतारम्

ग) रामायणकथा　　　　घ) रामः

13) अहो हृदयग्राही स्पर्शः अत्र हृदयग्राही इत्यस्य विशेष्यपदं किम् ?

क) अहो　　　　ख) स्पर्शः

ग) हृदयग्राही　　　　घ) परिष्वज्य

14) हिमकरः अपि बालभावात् पशुपति-मस्तक-केतकच्छदत्वम् व्रजति -
अत्र **शिवः** इत्यर्थे किं पदं प्रयुक्तम्?

क) हिमकरः　　　　ख) पशुपतिः

ग) अपि　　　　घ) व्रजति

15) ततः प्रविशतः तापसौ कुशलवौ - अत्र प्रविशतः इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

क) विदूषकः　　　　ख) कुशलवौ

ग) रामः　　　　घ) लवः

16) "अहो हृदयग्राही स्पर्शः" आसनार्धम् उपवेशयति - अत्र प्रयुक्तं क्रियापदं किम्?

क) आसनम्　　　　ख) रामः

ग) उपवेशयति　　　　घ) अर्धम्

17) "तपोवनवासिनो देवीति नाम्नाह्वयन्ति " - अत्र प्रयुक्तं क्रियापदं किम्?

क) देवी　　　　ख) तपोवनम्

ग) आह्वयन्ति　　　　घ) इति

18) राजन् उपाध्यायदूत: अस्मान् त्वरयति - अत्र अध्यापकः इति अर्थे किं पदं प्रयुक्तम् ?

क) राजन्　　　　ख) दूतः

ग) उपाध्यायः　　　　घ) त्वरयति

19) अहो उदात्तरम्यः समुदाचारः - अत्र विशेषणपदं किम् ?

क) समुदाचारः　　　　　　ख) अहो

ग) उदात्तरम्यः　　　　　　घ) आचारः

20) सरसिरुहनाभस्य इयं श्लाघ्या कथा - अत्र **प्रशंसनीया** इति अर्थे किं पदं प्रयुक्तम्?

क) सरसिरुह　　　　　　ख) श्लाघ्या

ग) इयम्　　　　　　घ) कथा

पञ्चमः पाठः - जननी तुल्यवत्सला

भाषिककार्ये कर्तृपदं क्रियापदं, विशेषण-विशेष्यपदानि, विलोमपदानि, पर्यायपदानि सर्वनामपदानि च इत्येते विषयाः निरूप्यन्ते।

वाक्ये कर्तृ-क्रियापदचयनम्

1 भाषिककार्यसंबद्धानां प्रश्नानां समुचितम् उत्तरं विकल्पेभ्यः चिनुत।

1. कश्चित् कृषकः बलीवर्दाभ्यां क्षेत्रकर्षणं कुर्वन्नासीत्। - अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किम् ?

(i) आसीत्　(ii) बलीवर्द :　(iii) कृषकः　(iv) क्षेत्रकर्षणं

2. सः जवेन गन्तुमशक्तः चासीत्। - अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम् ?

(i) जवेन　(ii) सः　(iii) गन्तु　(iv) आसीत्

3. तथापि वृषः न उत्थितः। - अत्र उत्थितः इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् ?

(i) वृषः　(ii) अत्र　(iii) तथापि　(iv) न

4. सुराधिपः ताम् अपृच्छत्। - अत्र अपृच्छत् इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् ?

(i) तां　(ii) सुराधिपः　(iii) अपृच्छत्　(iv) तया

5. इन्द्रेन पृष्टः सुरभिः प्रत्यवोचत्। - अत्र क्रियापदं किम् ?

(i) सुरभिः　(ii) प्रत्यवोचत्　(iii) इन्द्रेन　(iv) पृष्टः

विशेषणविशेष्यपदचयनम्

1. कर्षक: दुर्बलं वृषभं तोदनेन नुद्यमान: अवर्तत। - अस्मिन् वाक्ये वृषभम् इति पदस्य विशेषणपदं किम् ?

   (i) कर्षक: (ii) दुर्बलं (iii) तोदनेन (iv) अवर्तत

2. क्रुद्ध: कृषीवल: तं उत्थापयितुं बहुवारं प्रयत्नं अकरोत्। - अत्र क्रुद्ध : इति पदस्य विशेष्यपदं किम् ?

   (i) तं (ii) बहुवारं (iii) प्रयत्नं (iv) कृषीवल:

3. सुरभे: इमाम् अवस्थां दृष्ट्वा - अत्र अवस्थाम् इति पदस्य विशेषणपदं किम् ?

   (i) इमां (ii) सुरभे: (iii) दृष्ट्वा (iv) अवस्थां

4. तथापि दुर्बले सुते - अत्र विशेष्यपदं किम् ?

   (i) तथापि (ii) सुते (iii) दुर्बले (iv) अपि

5. अपत्येषु च सर्वेषु जननी तुल्यवत्सला। - अत्र जननी इति पदस्य विशेषणपदं किम् ?

   (i) तुल्यवत्सला (ii) अपत्येषु (iii) च (iv) सर्वेषु

पर्यायपद-विलोमपदचयनम्

1. अचिरादेव चण्डवातेन प्रवर्ष: समजायत। - अत्र वृष्टि: इति अर्थे किं पदं प्रयुक्तम् ?

   (i) अचिरादेव (ii) चण्डवातेन (iii) प्रवर्ष: (iv) समजायत

2. सर्वत्र सममेव मे। - अत्र भिन्नम् इति पदस्य विलोमपदं चित्वा लिखत।

   (i) सर्वत्र (ii) मे (iii) समम् (iv) एव

3. स: कृच्छ्रेण भारं उद्वहति। - अत्र सरलतया इति पदस्य विपरितार्थकपदं किम् ?

   (i) भारं (ii) उद्वहति (iii) कृच्छ्रेण (iv) स:

4. यदि पुत्र सहस्रं मे। - अत्र मे इति सर्वनामपदं कस्यै प्रयुक्तम् ?

   (i) पुत्राय (ii) इन्द्राय (iii) सुरभये (iv) कृषकाय

5. अस्मिन्नेव तव एतादृशम् वात्सल्यं कथम् ? - अत्र स्नेहभाव: इति पदस्य पर्यायपदं किं प्रयुक्तम् ?

   (i) एतादृशम् (ii) वात्सल्यं (iii) तव (iv) कथं

अभ्यासप्रश्नाः

1. तं दुर्बलं तोदनेन नुद्यमान: अवर्तत। - अत्र तम् इति सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम् ?

(i) वृषभाय (ii) इन्द्राय (iii) मात्रे (iv) सुरभे

2. बलीवर्द: इति पदस्य एकं पर्यायपदं लिखत।

(i) राजा (ii) माता (iii) वृषभ: (iv) कर्षक:

3. तयो: एक: शरीरेण दुर्बल: आसीत्। - अत्र बलवान् इति पदस्य विपरितपदं किं प्रयुक्तम् ?

(i) शरीरेण (ii) एक: (iii) दुर्बल: (iv) आसीत्

4. तम् उत्थापयितुं बहुवारं प्रयत्नम् अकरोत्। - अत्र तम् इति सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम् ?

(i) सुरभये (ii) इन्द्राय (iii) मात्रे (iv) बलीवर्दाय

5. भूमौ पतितं स्वपुत्रं दृष्ट्वा - अत्र क्षितौ इति अर्थे किं पदं प्रयुक्तम् ?

(i) पतिते (ii) भूमौ (iii) स्वपुत्रं (iv) दृष्ट्वा

6. सुरभेरिमाम् अवस्थां दृष्ट्वा सुराधिप: तां अपृच्छत्। -ताम् इति सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(i) सुरभये (ii) वृषभाय (iii) मात्रे (iv) इन्द्राय

7. सर्वधेनूनां माता सुरभि:। - अत्र जननी इति पदस्य पर्यायपदं किम् ?

(i) सर्व (ii) माता (iii) धेनूनां (iv) सुरभि

8. कृषक: तं बहुधा पीडयति। - अस्मिन् वाक्ये तम् इति सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम् ?

(i) कर्षकाय (ii) बलीवर्दाय (iii) इन्द्राय (iv) सुरभये

9. स: ऋषभ: हलमूढ्वा गन्तुमशक्त: क्षेत्रे पपात। - अत्र क्रियापदं किम् ?

(i) ऋषभ: (ii) पपात (iii) स: (iv) हलमूढ्वा

10. माता कृपार्द्रहृदया भवेत्। - अत्र क्रियापदं किम् ?

(i) माता (ii) हृदया (iii) भवेत् (iv) कृपार्द्र हृदया

11. पुत्रस्य दैन्यम् दृष्ट्वा। - अत्र दुखम् इति पदस्य पर्यायपदं किं प्रयुक्तम् ?

(i) पुत्रस्य (ii) दृष्ट्वा (iii) दैन्यम् (iv) सदा

12. सुराधिप: ताम् अपृच्छत्। - अत्र क्रियापदं किम् ?

(i) अपृच्छत् (ii) सुराधिप: (iii) तां (iv) तत्र

13. दीनस्य तु सत: शक्र:। - अत्र इन्द्र: इति अर्थे किं पदं प्रयुक्तम् ?

(i) दीनस्य (ii) सत: (iii) शक्र: (iv) नर:

14. सर्वेषु अपत्येषु जननी तुल्यवत्सला एव । - अत्र अपत्येषु इति पदस्य विशेषणपदं किम् ?

(i) तुल्यवत्सला (ii) सर्वेषु (iii) मम (iv) एव

15. मात्रे सर्वे पुत्रा: समाना: सन्ति। - अत्र क्रियापदं किम् ?

(i) सन्ति (ii) समाना: (iii) सर्वे (iv) पुत्रा:

16. पुत्रस्य दैनयं दृष्ट्वा अहं रोदिमि। - अत्र क्रियापदं किम् ?

(i) पुत्रस्य (ii) दृष्ट्वा (iii) दैनयं (iv) रोदिमि

17. मातु: अभ्यधिका कृपा सहजैव। - अत्र न्यूना इति पदस्य विलोमपदं किम् ?

(i) कृपा (ii) पुत्रस्य (iii) कृपा (iv) अभ्यधिका

18. बहून्यपत्यानि मे सन्तीति सत्यम्। - अत्र अपत्यानि इति पदस्य विशेषणपदं किम् ?

(i) बहूनि (ii) सत्यं (iii) ते (iv) इति

19. कृषीवल: तम् उत्थापयितुं बहुवारं प्रयत्नं अकरोत्। -तम् इति सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(i) बलीवर्दाय (ii) मात्रे (iii) कर्षकाय (iv) सुरभये

20. पुत्रे दीने तु सा माता। - अत्र दीने इति पदस्य विशेष्यपदं किम् ?

(i) पुत्रे (ii) दीने (iii) तु (iv) सा

****

उत्तरकुञ्चिका

उत्तरकुञ्चिका

सन्धिकार्यम् - व्यञ्जनसन्धेः अभ्यासप्रश्नानाम् उत्तराणि।

1.तावत् +विभज्य 2.पश्चात्+अन्यो 3.काचिदियमिति 4.भयात् + व्याघ्रस्य 5.तत् + अग्रतः 6.तदनुसारेण 7.चलत्+अनिशम् 8.वाक्+ईशः 9.तस्मात्+अङ्के 10. किञ्चित्+अन्तरम् 11.किञ्चित् +अविनयम् 2.तत्+अहं 13.दिक्+गजः 14.अचिरात् + एव 15. मानुषादपि 16.स्यात् + न 17.अस्मात् + नगरात् 18.स्यान्मे 19.धिक् + माम् 20.सत् + निधीयन्तां 21.सन्निनिवेशः

सन्धिकार्यम् - विसर्गसन्धेः अभ्यासप्रश्नानाम् उत्तराणि।

1.आर्यः+अपि 2.अन्यः+द्वितीयः 3. एकः+तावत् 4. कः+चित् 5. महतः+भयात् 6. दारुणः + च 7. प्रवासोऽयम् 8. देउलाख्यो ग्रामः 9. विशेषतस्तपोवने 10. मेघरवैः + च 11. व्याघ्रः + अपि 12.निर्धनो जनः 13.वयोऽनुरोधात् 14.नमः+ते 15.तुरङ्गस्तुरङ्गैः 16. व्याघ्रः + नष्टः 17. कष्टीकते 18. हिमकरः + अपि 19. पण्डितो जनः 20. अशक्तः + च 21. नामतो वेदितुम् 22. भक्तस्सेवते

समासः - तत्पुरुषसमासस्य अभ्यासप्रश्नानाम् उत्तराणि।

1.वायोः मण्डलम् 2.महानगराणां मध्ये 3.जनानां ग्रसनम् 4.वाष्पयानानां माला 5.यानपङ्क्तयः 6.कुत्सितवस्तुभिः मिश्रितम् 7.धरायाः तलम् 8.ग्रामस्य अन्ते 9.पयसः पूरम् 10.कुसुमानाम् आवलिः 11.खगानां कुलम् 12. वनस्य देशम् 13.सुखस्य सन्देशम् 14.चाकचिक्यस्य जालम् 15.जीवितरसस्य हरणम् 16. प्रस्तरस्य तले 17.मानवजीवनम् 18.पुत्रद्वयेन उपेता 19. पितृगृहम् 20. राज्ञः पुत्रः 21.भयाकुलम् 22.तस्य अग्रतः 23.व्याघ्राणां त्रयम् 24.भयमुक्ता 25.बालस्य भावात् 26.केतकस्य छदत्वम् 27.उपनयनस्य उपदेशेन 28.क्षेत्रस्य कर्षणम् 29.स्वस्य पुत्रम् 30.सुराणाम् अधिपः 31.त्रिदशानाम् अधिप! 32.पुत्राणां सहस्रम् 33.सुरभेः वचनम् 34.मेघानां रवैः 35.जलस्य उपप्लवः 36.हर्षस्य अतिरेकेण 37.कुटुम्बस्य वृत्तान्तः

समासः - अव्ययीभावसमासस्य अभ्यासप्रश्नानाम् उत्तराणि।

1.मलेन सहितम् 2.ग्रामस्य समीपम् 3.जनानाम् अभावः 4.रथस्य पश्चात् 5.प्रतिगृहम् 6.शक्तिम् अनतिक्रम्य 7.मतिम् अनतिक्रम्य 8.उपशृगालम् 9.व्यवधानेन सहितम् 10.अनुक्रोशस्य अभावः 11.सविदूषकम् 12.एकं एकं प्रति 13.प्रतिगृहम् 14.वृष्टेः पश्चात् 15.समयम् अनतिक्रम्य 16.चित्रेण सहितम् 17.उपगङ्गम् 18.निर्जलम् 19.दिनं दिनं प्रति 20.अट्टहासेन सहितम्

समासः - द्वन्द्वसमासस्य अभ्यासप्रश्नानाम् उत्तराणि ।

1.लताः च तरवः च गुल्माः च 2.व्याघ्रशृगालौ 3.लवः च कुशः च 4.लवकुशरामाः 5. रामः च विदूषकः च 6.भीमार्जुनौ 7. ग्रीष्मः च वसन्तः च शिशिरः च 8.रामः च सीता च 9.फलपुष्पाणि 10.पशवः च पक्षिणः च 11.क्रोधलोभौ

प्रत्यया: - अभ्यासप्रश्नानाम् उत्तराणि ।

I) महत् + त्व 2) धूर्ता 3) क्षमावन्त: 4)श्रद्धावान् 5)पवित्रा 6)दुर्लभा 7)शिष्या 8)महत्त्वम्

9) बुद्धिमती 10) शक्तिमन्तौ 11) गुण + मतुप् 12) धनवन्तः 13) बल + मतुप् 14) बल + मतुप् 15) महत्त्वम् 16) मित्र + त्व 17) कीर्ति + मतुप् 18) बलवती 19) गुरुत्वम् 20) महत्त्वम् 21) कोकिला: 22) गुरु + त्व 23) चञ्चलत्वम् 24) छायावन्तः 25) बुद्धिमान् 26) दयावान् 27) गुण + मतुप् 28)महत् + त्व 29) प्रिय + टाप् 30) अनुपम + टाप् 1) अज + टाप् 32) गुरु + त्व 33) कुशला 34) चिकित्सिका 35)सेविका 36)रमणीयत्वम् 37) बालिकाः 38) आचार्या 39) महत्त्वम् 40) महत्त्वम् 41) सदाचार + मतुप् 42) मृदुत्वम् 43) उत्तमा

वाच्यम् - अभ्यासप्रश्नानाम् उत्तराणि ।

1. १.तया २.पुत्रेण ३.मया ४. त्वया ५.जनैः
2. १.खाद्यन्ते २.श्रूयते ३.दृश्यते ४.पठ्यते ५.स्मर्यते

समयलेखनम् - अभ्यासप्रश्नानाम् उत्तराणि ।

1. १.सार्धसप्त २. अष्ट २.सपादनव ३.पादोनदश
2. १.सार्धसप्त २.पादोननव ३.सपाददश ४.एकादश

अव्ययम् - अभ्यासप्रश्नानाम् उत्तराणि ।

1.अत्र 2.यत्र 3.अपि 4.कुतः 5.तर्हि 6.अपि 7.तावत् 8.अपि 9.च 10.कुत्र 11. अपि 12.उच्चैः 13.तत्र 14.यावत् 15.अद्य 16.ह्यः 17. इतस्ततः18.अधुना 19.यदा 20. साम्प्रतम्

अशुद्धिसंशोधनम् - अभ्यासप्रश्नानाम् उत्तराणि ।

1.पठति 2.लिखामः 3.पठतः 4.गच्छतः 5.गच्छसि 6.वृक्षाः 7.पुष्पाणि 8.शाखासु 9.वनम्

10.उपवनं 11.पठसि 12.सः 13.गच्छावः 14.लता 15.अस्ति 16.अभवत् 17.ह्यः 18.अस्ति

19.पठति 20.अगच्छत्

प्रश्ननिर्माणम् - पाठाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि।

1. कीदृशम् 2. कीदृशम् 3.कथम् 4. कम् 5. के 6. केन 7.केन 8.कस्मात् 9.किमर्थम् 10.कुत्र 11. कस्य 12.कम् 13.कति 14.कौ 15.कुत्र 16.कुत्र 17.कस्याः 18.कानि 19.किम् 20.कासाम्

प्रश्ननिर्माणम् - अभ्यासप्रश्नानाम् उत्तराणि।

1. कीदृशः 2.कति 3.कीदृशः 4.केन 5.केन 6.कुत्र 7.कीदृशम् 8.कथम् 9.कः 10.कस्य 11.केभ्यः 12.कुत्र 13.क: 14.कीदृशम् 15.कीदृशी 16.केषाम् 17.कः 18.कान् 19.कः 20.केन

प्रसंगानुसारं पदानां समुचितार्थचयनम् - अभ्यासप्रश्नानाम् उत्तराणि।

1.पुत्रौ 2.वाणीनाम् 3.व्याघ्रहन्त्री 4.सन्ततिषु 5.आम्राः 6.पलायित: 7.द्रुतगत्या 8.दायित्वम् 9.इन्द्र! 10.प्रशंसनीया 11.ऋषभः 12.अत्यधिकम् 13.इच्छामि 14.त्यजति 15.परित्यज्य 16.जलम् 17.आयुः 18.युगलपुत्रौ 19.इन्द्र 20.कथयति

भाषिककार्यम् – प्रथमपाठ: - पाठाधारिताभ्यासप्रश्नानाम् उत्तराणि।

1)दुर्वहम् 2) भ्रमति 3) दुर्दान्तैः 4) मनः 5)तनुः 6)सदा 7)संधावति 8)शतशकटीयानम् 9)ध्वानम् 10)मुञ्चति 11)संसरणम् 12)कज्जलमलिनम् 13)कुत्सितवस्तुमिश्रितम् 14)भृशम् 15)धरातलम् 16)दूषितम् 17)एकान्ते 18)नदी 19)प्रपश्यामि 20)अहम् 21)कान्तारे 22)कान्तारे 23)बहुदूरम् 24)माम् 25)माला 26)कुसुमावलिः 27)स्यात् 28)रसालम् 29)रव 30)त्वम् 31)कुर्यात् 32)प्रस्तरतले 33)कामये
34)कामये

भाषिककार्यम् – प्रथमपाठ: - अभ्यासप्रश्नानाम् उत्तराणि।

1) नगरम् 2) मन: 3) अनिशम् 4) दुर्दान्तैः 5) मुञ्चति 6) कज्जलमलिनं 7) यानानाम् 8) वाष्पयानमाला 9) पङ्क्तय: 10)निर्मलं 11) धरातलम् 12) भक्ष्यम् 13) बहिः 14) जगति 15) जीवनम् 16) सभ्यता 17) मानवाय 18) खगकुलम् 19) समीरेण 20) तरूणाम्

भाषिककार्यम् – चतुर्थपाठः - अभ्यासप्रश्नानाम् उत्तराणि।

1) अहम् 2) कुपिता 3) वेला 4) प्रविशतः 5) व्रजति 6) आत्मानम् 7) प्रवासः 8) अहम् 9) अपूर्वम् 10) अन्तिकम् 11) द्वे 12) पुनाति 13) स्पर्शः 14) पशुपतिः 15) कुशलवौ 16) उपवेशयति 17) आह्वयति 18) उपाध्यायः 19) उदात्तरम्यः 20) श्लाघ्या

भाषिककार्यम् – पञ्चम: पाठ: - जननी तुल्यवत्सला

जननी तुल्यवत्सला - कर्तृ-क्रियापदचयनम्

1 कृषक: 2 आसीत् 3 वृष: 4 सुराधिप: 5 प्रत्यवोचत्

जननी तुल्यवत्सला - विशेषण-विशेष्यपदचयनम्

1 दुर्बलं 2 कृषीवल: 3 इमां 4 सुते 5 तुल्यवत्सला

जननी तुल्यवत्सला - पर्यायपदविलोमपदचयनम्

1 प्रवर्ष: 2 समम् 3 कृच्छ्रेण 4 म सुरभये 5) वात्सल्यं

जननी तुल्यवत्सला - अभ्यासप्रश्नानाम् उत्तराणि

1 वृषभाय 2 वृषभ : 3 दुर्बल: 4 बलीवर्दया 5 भूमौ 6 सुरभये 7 माता 8 बलीवर्दाय

9 पपात 10 भवेत् 11 दैन्यम् 12 अपृच्छत् 13 शक्र: 14 सर्वेषु 15 सन्ति

16 रोदिमि 17 अभ्यधिका 18 बहूनि 19 बलीवर्दाय 20 पुत्रे

आदर्शप्रश्नपत्राणि

प्रथमसत्रीयपरीक्षा / TERM – I EXAMINATION

आदर्शप्रश्नपत्रम् - 1 (बहुविकल्पात्मकम्) – 2021 – 22

SAMPLE QUESTION PAPER - 1 (MCQ) -2021-22

कक्षा – दशमी / CLASS-X

संस्कृतम् (कोड् – 122) SANSKRIT(CODE - 122)

समयः - सार्धैकहोरा | **सम्पूर्णाङ्काः - 40**

Time allowed : 90 Minutes | **Marks – 40**

अस्मिन् प्रश्नपत्रे द्वौ भागौ स्तः ।

क खण्डः – अनुप्रयुक्तव्याकरणम् **Section A – Applied grammer**

ख खण्डः – पठितावबोधनम् **SectionB – Reading Comprehension**

खण्डः - क अनुप्रयुक्तव्याकरणम् 25

Section-A : Applied Grammar

1. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदस्य सन्धिपदं सन्धिविच्छेदपदं वा चिनुत । 1x4=4

(केवलं प्रश्नचतुष्टयम्)

i) यानानां **पङ्क्तयो ह्यनन्ताः** सन्ति ।

(क) पङ्क्तयाः + ह्यनन्ताः (ख) पङ्क्तयः + ह्यनन्ताः

(ग) पङ्क्तया + अनन्ताः (घ) पङ्क्तया + ह्यनन्ताः

ii) **एतस्मात् + एव** पाठात् एकम् अनुच्छेदं पठ ।

(क) एतस्मादेव (ख) एतस्मातेव

(ग) एतस्माथेव (घ) एतस्माधेव

iii) **सम्यक् + नेता** राष्ट्रोन्नत्यै प्रयतते ।

(क) सम्यख् नेता (ख) सम्यघ्नेता

(ग) सम्यङ्नेता (घ) समयनेता

iv) सः कठिनं **तपस्तेपे** ।

(क) तपः + तेपे (ख) तपस्ते + पे

(ग) तप + तेपे (घ) तपः + अस्तेपे

v) चण्डवातेन **मेघरवैश्च** सह प्रवर्षः समजायत।

(क) मेघरवैश + च (ख) मेघरवैः + सह

(ग) मेघरवैः + च (घ) मेघरवै + श्च

2. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां समासं विग्रहं वा प्रदत्तविकल्पेभ्यःचिनुत। 1x4=4

(केवलं प्रश्नचतुष्टयम्)

i) **त्रिदशाधिपः** सुरभिम् अपृच्छत्।

(क) त्रिदशानाम् अधिपः (ख) त्रिदिवसानाम् अधिपः

(ग) त्रिदिशाम् अधिपः (घ) त्रिदिनानाम् अधिपः

ii) **धर्मः च अर्थः च कामः च मोक्षः च** चत्वारः पुरुषार्थाः सन्ति।

(क) धर्मार्थकाममोक्षौ (ख) धर्मार्थकाममोक्षः

(ग) धर्मार्थकाममोक्षाः (घ) धर्मार्थकाममोक्षम्

iii) इदं **मलस्य अभावः** जलम् अस्ति।

(क) निर्मलः (ख) निर्मलम्

(ग) निर्मलाभावः (घ) अभावनिर्मलः

iv) अयं देवालयः **उपग्रामम्** अस्ति।

(क) ग्रामस्य अभावः (ख) ग्रामम् अनतिक्रम्य

(ग) ग्रामम् समीपम् (घ) ग्रामस्य समीपम्

v) अपूर्वः अयं मानवानां **सरस्वत्यवतारः**।

(क) सरस्वत्याः अवतारः (ख) सरस्वत्यै अवतारः

(ग) सरस्वतीम् अवतारः (घ) सरस्वत्याम् अवतारः

3. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां प्रकृति-प्रत्ययौ संयोज्य विभज्य वा उचितम् उत्तरं विकल्पेभ्यः चिनुत। (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्) 1x4=4

i) **बल + मतुप्** जनः निर्बलं जनं न पीडयेत्।

(क) बलवान् (ख) बलवती

(ग) बलवन्ति (घ) बलमान्

ii) यानानां पङ्क्तयः **अनन्ताः** सन्ति।

(क) अनन्त + मतुप् (ख) अनन्त + टाप्

(ग) अनन्त + त्व (घ) अनन्ती + टाप्

iii) इयं कुसुमावलिः समीरेण **<u>चालित + टाप्</u>** अस्ति।

(क) चालितानि　　(ख) चालितवन्तः

(ग) चालिता　　(घ) चालितत्वम्

iv) सज्जनानां **<u>मित्र + त्व</u>** कदापि न त्याज्यम्।

(क) मित्रत्वे　　(ख) मित्रता

(ग) मित्रा　　(घ) मित्रत्वम्

v) मानवेषु **<u>पशुत्वं</u>** न स्यात्।

(क) पशु + त्वम्　　(ख) पशुत्व + त्वम्

(ग) पशु + त्व　　(घ) पशुत्वं + त्व

4. वाच्यस्य नियमानुगुणम् उचितं विकल्पं चिनुत। 1x3=3

(केवलं प्रश्नत्रयम्)

i) मया फलं --------------------।

(क) खाद्यते　　(ख) खाद्यन्ते

(ग) खादामि　　(घ) खादसि

ii) अस्माभिः ----------------- स्मर्यते।

(क) पाठम्　　(ख) पाठाः

(ग) पाठान्　　(घ) पाठः

iii) -------------------- चित्राणि पश्यन्ति।

(क) छात्राः　　(ख) छात्रैः

(ग) छात्रः　　(घ) छात्रेण

iv) तया ------------------गीतं गीयते।

(क) बालिका　　(ख) बालिकाः

(ग) बालिकया　　(घ) बालिकाम्

5. प्रदत्तेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितं कालबोधकशब्दं चिनुत। 1x4=4

(केवलं प्रश्नचतुष्टयम्)

i) वार्षिकोत्सवस्य कार्यक्रमे सायं ------------------ (4:00) मुख्यातिथेः आगमनम्।

(क) चतुर्वादने　　(ख) पञ्चवादने

(ग) षड्वादने　　(घ) सपादपञ्चवादने

ii) कार्यक्रमस्य शुभारम्भः प्रार्थनया सह ---------------------- (4:15) भवति ।

(क) सार्धपञ्चवादने (ख) सपादषड्वादने

(ग) सपादपञ्चवादने (घ) सपादचतुर्वादने

iii) कार्यक्रमे प्राचार्यस्य स्वागतभाषणं ---------------------- (6:30) भवति ।

(क) सार्धषड्वादने (ख) पादोनषड्वादने

(ग) सपादषड्वादने (घ) सार्धसप्तवादने

iv) संस्कृतिककार्यक्रमस्य आरम्भः ----------------------- (6:45) भवति ।

(क) सपादषड्बादने (ख) पादोनसप्तवादने

(ग) सार्धषड्वादने (घ) सपादषड्वादने

v) रात्रौ ------------------- (8:00) कार्यक्रमस्य समाप्तिः भवति ।

(क) सार्धसप्तवादने (ख) सपादसप्तवादने

(ग) अष्टवादने (घ) सप्तवादने

6. वाक्यानुगुणम् उचितम् अव्ययपदं चिनुत । 1x3=3

(केवलं प्रश्नत्रयम्)

i) प्राकृतिकवातावरणे क्षणं सञ्चरणम् ------------- लाभदायकं भवति।

(क) अपि (ख) तावत्

(ग) यत्र (घ) यदा

ii) यत्र हरीतिमा ------------ शुचिपर्यावरणम्।

(क) कुत्र (ख) तावत्

(ग) तर्हि (घ) तत्र

iii) यः प्रतिदिनं व्यायामं करोति, तस्य सकाशं --------- वार्धक्यं न आगच्छति।

(क) इदानीम् (ख) सहसा

(ग) कुतः (घ) तदा

iv) ---- लता आगच्छति तावत् त्वम् अत्र तिष्ठ ।

(क) तत्र (ख) यावत्

(ग) शनैः (घ) अत्र

7. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदम् अशुद्धम् अस्ति। शुद्धं पदं विकल्पेभ्यः चिनुत। 1x3=3

(केवलं प्रश्नत्रयम्)

i) ताः भोजनं **पचति**।

(क) पचति (ख) पचन्ति

(ग) पचसि (घ) पचामि

ii) **एकः** कन्या उच्चैः श्लोकं वदति।

(क) एकम् (ख) एकस्यै

(ग) एका (घ) एकस्याम्

iii) ते **बालकः** कुशलाः सन्ति।

(क) बालिकैः (ख) बालकाय

(ग) बालकात् (घ) बालकाः

iv) गोः **दुग्धः** पोषकम् अस्ति।

(क) दुग्धा (ख) दुग्ध

(ग) दुग्धम् (घ) दुग्धानि

ख खण्डः – पठितावबोधनम् 15

Section B – Reading Comprehension

8. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य समुचितं प्रश्नवाचकपदं चिनुत। 1x5=5

(केवलं प्रश्नपञ्चकम्)

i) जननी **तुल्यवत्सला** अस्ति।

(क) किम् (ख) कीदृशी

(ग) कीदृशम् (घ) कीदृशः

ii) सा माता दीने **पुत्रे** कृपार्द्रहृदया भवति।

(क) के (ख) कस्मिन्

(ग) केन (घ) कथम्

iii) **धेनूनां** माता सुरभिः आसीत्।

(क) कासाम् (ख) केषाम्

(ग) कस्य (घ) कस्याम्

iv) **बहूनि** अपत्यानि मे सन्ति इति सत्यम्।

(क) कति (ख) कदा

(ग) कथम् (घ) कुत्र

v) महानगरेषु **यानानां** पङ्क्तयः अनन्ताः सन्ति।

(क) केषाम् (ख) के

(ग) कति (घ) कानि

vi) दुर्दान्तैः **दशनैः** जनग्रसनं नैव स्यात्।

(क) कीदृशः (ख) कैः

(ग) कथम् (घ) किमर्थम्

9. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां प्रसङ्गानुकूलम् उचितार्थं चिनुत। 1x4=4

(केवलं प्रश्नचतुष्टयम्)

i) दुर्बलः वृषभः **जवेन** गन्तुम् अशक्तः आसीत्।

(क) मन्दगत्या (ख) तीव्रगत्या

(ग) सामान्येन (घ) प्रयासेन

ii) सः ऋषभः क्षेत्रे **पपात**।

(क) अपश्यत् (ख) अवदत्

(ग) आगच्छत् (घ) अपतत्

iii) विदूषकः रामम् **उपसृत्य** वदति।

(क) दूरं गत्वा (ख) समीपं गत्वा

(ग) अपसृत्य (घ) मध्ये स्थित्वा

iv) यदि त्वं मां मुक्त्वा **यासि** तदा वेला अपि अवेला स्यात्।

(क) प्राप्नोषि (ख) आगच्छसि

(ग) गच्छसि (घ) तिष्ठसि

v) काचिदियमिति **मत्वा** व्याघ्रो भयाकुलचित्तो नष्टः।

(क) चिन्तयित्वा (ख) गत्वा

(ग) पृष्ट्वा (घ) अवलोक्य

10. भाषिककार्यसंबद्धानां प्रश्नानां समुचितम् उत्तरं विकल्पेभ्यः चिनुत। 1x6=6

(केवलं प्रश्नषट्कम्)

i) "एतयोः जननी तेनावमानिता निर्वासिता एतेन वचनेन दारकौ निर्भर्त्सयति"

– अत्र कर्तृपदं किम्?

(क) तेन (ख) एतयो:

(ग) जननी (घ) निर्भर्त्सयति

ii) “एतेन वचनेन दारकौ निर्भर्त्सयति” – अत्र “**पुत्रौ**” इत्यर्थे किं पदं प्रयुक्तम् ?

(क) वचनेन (ख) एतेन

(ग) निर्भर्त्सयति (घ) दारकौ

iii) “अहम् अत्र भवतोः जनकं नामतो वेदितुमिच्छामि”– अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम् ?

(क) नामतो (ख) इच्छामि

(ग) भवतो: (घ) अहम्

iv) “सुरभेः इमामवस्थां दृष्ट्वा सुराधिपः तामपृच्छत्” - अत्र “**राक्षस**” इत्यस्य कः विलोमशब्द: प्रयुक्त: ?

(क) इमाम् (ख) सुरभेः

(ग) अवस्थाम् (घ) सुर

v) “सुरभिवचनं श्रुत्वा भृशं विस्मितस्याखण्डलस्यापि हृदयमद्रवत् ।” – अत्र “**इन्द्रस्य** ” इत्यर्थे किं पदं प्रयुक्तम् अस्ति?

(क) सुरभेः (ख) आखण्डलस्य

(ग) विस्मितस्य (घ) भृशम्

vi) “बुद्धिमती व्याघ्रजाद् भयात् पुनरपि मुक्ताऽभवत्”– अत्र विशेषणपदं किम् अस्ति?

(क) व्याघ्रजाद् (ख) भयात्

(ग) पुनः (घ) अपि

vii) “कठिनं संसरणं शुचिपर्यावरणम्”- अत्र “**कठिनम्**” इत्यस्य विशेष्यपदम् किं प्रयुक्तम्?

(क) कठिनम् (ख) संसरणम्

(ग) पर्यावरणम् (घ) शुचि

viii) “सात्मपुत्रावेकैकशो मामत्तुं कलहायमानौ चपेटया प्रहरन्ती दृष्टा” – अस्मिन् वाक्ये “**माम्**” इति पदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) शृगालाय (ख) बुद्धिमत्यै

(ग) व्याघ्राय (घ) पुत्राभ्याम्

****

प्रथमसत्रीयपरीक्षा / TERM – I EXAMINATION
आदर्शप्रश्नपत्रम् - 2 (बहुविकल्पात्मकम्) – 2021 – 22
SAMPLE QUESTION PAPER - 2 (MCQ) -2021-22
कक्षा – दशमी / CLASS-X
संस्कृतम् (कोड् – 122) SANSKRIT(CODE - 122)

समय: - सार्धैकहोरा **सम्पूर्णाङ्का: - 40**

Time allowed : 90 Minutes **Marks – 40**

अस्मिन् प्रश्नपत्रे द्वौ भागौ स्त: ।

क खण्ड: – अनुप्रयुक्त व्याकरणम् **Section A – Applied grammer**

ख खण्ड: – पठितावबोधनम् **SectionB – Reading Comprehension**

<u>खण्डः - क (अनुप्रयुक्तव्याकरणम्) 25</u>

Section-A : Applied Grammar

1.अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदेषु सन्धिं/सन्धिविच्छेदं वा कुरुत- 1x4=4

(केवलं प्रश्नचतुष्टयम्)

I) अचिरादेव चण्डवातेन **मेघरवैश्च** प्रवर्षः समजायत।

(क) मेघः + रवैश्च (ख) मेघरवै + च

(ग) मेघ + रवैश्च (घ) मेघरवैः + च

II) **अयमेकः + तावत्** विभज्य भुज्यताम् ।

(क) अयमेकास्तावत् (ख) अयमेकस्तावत्

(ग) अयममोकास्तावत् (घ) अयमेकतावत्

III) किञ्चित् कालं नय माम् **अस्मात् + नगरात्** बहुदूरम् ।

(क) अस्मान्नगरात् (ख) अस्माद् नगरात्

(ग) अस्मातनगरात् (घ) अस्मानगरात्

IV) अतिदीर्घः **प्रवासः +अयं** दारुणश्च ।

(क) प्रवासोऽयम् (ख)प्रवासरयम्

(ग)प्रवास अयम् (घ)प्रवासोरयम्

V) **जगदीशः** अस्मान् रक्षति।

(क) जगत् + ईशः　　(ख) जगत् + इशः

(ग) जग + दीशः　　(घ) जगध् + ईशः

2.निम्नलिखितेषु रिक्तस्थानानि समासपदैः/ विग्रहवाक्यैःवा पूर्यन्ताम् ।　　1x4=4

(केवलं प्रश्नचतुष्टयम्)

i) जनाः **देशस्य भक्तं** पूजयति ।

(क) देशभक्ती　　(ख) देशभक्ताः

(ग) देशभक्तः　　(घ) देशभक्तम्

ii) **यथाशक्ति** कार्यं कुर्वन्तु ।

(क) शक्तिम् अतीत्य　　(ख) शक्तिम् अनतिक्रम्य

(ग) शक्तिम् अतिक्रम्य　　(घ) शक्तिम् अधीत्य

iii) पुरा रामो नाम **दशरथपुत्रः** आसीत् ।

(क) दशरथस्य पुत्र:　　(ख) दाशरथिः

(ग) दशरथाय पुत्र:　　(घ) दशरथेन पुत्र:

iv) **मातापितरौ** पुत्रं रक्षत: ।

(क) मातरौ　　(ख) माता च पिता च

(ग) भ्राता च पिता च　　(घ) पितृ मातृ

v) **दीपावलिः** भारतस्य उत्सवः अस्ति ।

(क) दीपानाम् आवलि:　　(ख) दीपानाम् आबलम्

(ग) दीपेभ्य: आवलि:　　(घ) दीप आवलयः ।।

3.अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां प्रकृतिप्रत्ययौ संयोज्य विभज्य वा प्रदत्तविकल्पेभ्यःचित्वा लिखत ।　　(केवलं प्रश्नचतुष्टयम्)　　1x4=4

i) आकारस्य **लघु + त्व** कार्यबाधकः न भवेत् ।

(क) लघुत्ता　　(ख) लघुत्वम्

(ग) लघुत्वा　　(घ) लघुत्वः

ii) जननी **तुल्यवत्सला** भवति।

(क) तुल्यवत्सल + टाप् (ख) तुल्यवत्सल + आप्

(ग) तुल्यवत्सल + ङीप् (घ) तुल्यवत्सल + आ

iii) भाषणे **कोमल + त्व** आवश्यकम्।

(क) कोमलत्वम् (ख) कोमलता

(ग) कोमलत्वे (घ) कोमलत्वा

iv) **बुद्धिमान्** लोके मुच्यते महतो भयात्।

(क) बुद्धि + तल् (ख) बुद्धि + टाप्

(ग) बुद्धि + मतुप् (घ) बुद्धि + त्व

v) एषा बालिका **उत्तम + टाप्** अस्ति।

(क) उत्तमः (ख) उत्तमा

(ग) उत्तमम् (घ) उत्तमाः

04. अधोलिखिते संवादे रिक्तस्थानानि वाच्यानुसारं प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितं पदं चित्वा लिखत।

(केवलं प्रश्नत्रयम्) 1X3=3

i) मात्रा रोटिकाः --------------।

(क) पचन्ति (ख) पच्यन्ते

(ग) पच्यते (घ) पचति

ii) -------------- अपि एकां मालां क्रेतुम् इच्छामि।

(क) अहम् (ख) त्वम्

(ग) सः (घ) त्वया

iii) बालकः -------------- खादति।

(क) पायसस्य (ख) पायसम्

(ग) पायसेम (घ) पायसः

iv) -------------- चित्राणि दृश्यन्ते।

(क) मया (ख) मह्यम्

(ग) माम् (घ) अहम्

05. प्रदत्तेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितं समयवाचकशब्दं चिनुत। 1x4=4

(केवलं प्रश्नचतुष्टयम्)

i) आदित्य: प्रातः--------------(9:00) दोशां खादति।

(क) षट्-वादने (ख) नव-वादने

(ग) एकादश-वादने (घ) सपाद-नववादने

ii) आरती भ्रमणाय प्रात: -------------- (6:15) उद्यानं गच्छति।

(क) पादोन-षड्वादने (ख) सार्ध- षड्वादने

(ग) सपाद- षड्वादने (घ) षड्वादने

iii) एकं रेलयानम् सायं -------------- (1:45 केरलं प्रति गच्छति।

(क) सार्ध-एकवादने (ख) पादोन-द्विवादने

(ग) सपाद-एकवादने (घ) पादोन-एकवादने

iv) राहुलः प्रातः -------------- (8:30) विद्यालयं गच्छति।

(क) अष्टवादने (ख) सार्ध-अष्टवादने

(ग) सपाद-अष्टवादने (घ) पादोन-अष्टवादने

v) कार्यालयात् सायं ------------- (3:30) आगमिष्यति।

(क) त्रिवादने (ख) पादोन-त्रिवादने

(ग) सार्धत्रिवादने (घ) सपाद-त्रिवादने

06. मञ्जूषातःउचितम् अव्ययपदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत। 1x3=3

(केवलं प्रश्नत्रयम्)

i) यत्र आस्ते सा धूर्त्ता ------------ गम्यताम्।

(क) तत्र (ख) अपि

(ग) अन्यत्र (घ) अत्र

ii) ------ शिक्षक: पाठयति तदा छात्रा: सावधानतया उपविशन्ति।

(क) न (ख) यत्र

(ग) यदा (घ) अपि

iii) अहं ------------ ग्रामम् अगच्छम्।

(क) ह्यः　　(ख) अद्य

(ग) श्वः　　(घ) सायं काले

iv) वने सिंह: -------- गर्जति।

(क) शनै:　　(ख) उच्चै:

(ग) यावत्　　(घ) तत्र

07. रेखाङ्कितपदानां संशोधनं कृत्वा उचितं पदं चिनुत। 1x3=3

(केवलं प्रश्नत्रयम्)

i) राकेशः**पिता** सह मन्दिरं गच्छति।

(क) पितुः　　(ख) पित्रा

(ग) पितरम्　　(घ) पित्रे

ii) बालकाः कक्षायां कोलाहलं **कुरुतः।**

(क) करोति　　(ख) करोषि

(ग) अकरोत्　　(घ) कुर्वन्ति

iii) **सर्वाः** पुरुषा: तत्र गच्छन्ति।

(क) सर्वाणि　　(ख) सर्वेषु

(ग) सर्वे　　(घ) सर्वाः

iv) त्वं पाठं **पठति।**

(क) अपठत्　　(ख) पठन्ति

(ग) पठामि　　(घ) पठसि

ख खण्ड: – पठितावबोधनम् 15

SectionB – Reading Comprehension

08.रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत। 1x5=5

(केवलं प्रश्नपञ्चकम्)

i) सः ऋषभः हलमूढ्वा गन्तुमशक्तः **क्षेत्रे** पपात।

(क) कुत्र　　(ख) कदा

(ग) के　　(घ) कस्मै

ii) त्वं **मानुषात्** बिभेषि।

(क) कथम् (ख) कस्य

(ग) कस्मात् (घ) कस्याः

iii) **सुरभिः** आसीत् धेनूनां माता।

(क) कया (ख) का

(ग) कः (घ) किम्

iv) **तपोवने** तस्य नाम व्यवहरति।

(क) कुतः (ख) कस्मै

(ग) कस्य (घ) कुत्र

v) **आर्यस्य** वन्दनायां लव इत्यात्मानं श्रावयमि।

(क) कस्मिन् (ख) कस्य

(ग) कस्याम् (घ) कस्मै

vi) लवः कुशः च **भ्रातरौ** आस्ताम्।

(क) कः (ख) का:

(ग) कौ (घ) के

09. रेखाङ्कितपदानां समुचितम् अर्थं विकल्पेभ्यःचित्वा लिखत। 1x4=4

(केवलं प्रश्नचतुष्टयम्)

i) किं कुपिता एवं **भणति**, उत प्रकृतिस्था।

(क) हसति (ख) कथयति

(ग) गर्जयति (घ) ताडयति

ii) भो **वासव** ! पुत्रस्य दैन्यं दृष्ट्वा अहं रोदिमि।

(क) कृषक (ख) राम

(ग) ऋषभ (घ) इन्द्र

iii) एकान्ते **कान्तारे** क्षणमपि मे स्यात् सञ्चरणम्।

(क) ग्रामे (ख) नगरे

(ग) वने (घ) कृषकस्य गृहे

iv) व्याघ्रमारी काचिदियमिति मत्वा व्याघ्रो भयाकुलचित्तो **नष्टः** ।

(क) खादितः (ख) दत्तः

(ग) कुतः (घ) पलायितः

v) यदि एवं तर्हि मां निजगले बद्ध्वा चल **सत्वरम्** ।

(क) समीपम् (ख) शनैः

(ग) क्षिप्रम् (घ) मन्दम्

10. भाषिककार्यसम्बन्धानां प्रश्नानां समुचितम् उत्तरं विकल्पेभ्यः चिनुत । 1x6=6

(केवलं प्रश्नषट्कम्)

i) " जानाम्यहं तस्य नामधेयम् " अत्र क्रियापदं किम् ?

(क) नामधेयम् (ख) अहम्

(ग) जानामि (घ) तस्य

ii) "क्रुद्धः कृषीवलः तमुत्थापयितुं बहुवारं यत्नम् अकरोत्" । अत्र 'कृषीवल:' इति पदस्य किं विशेषणं प्रयुक्तम्?

(क) अशक्तः (ख) सः

(ग) क्रुद्धः (घ) ऋषभः

iii) कुशलवौ :- (रामम् उपसृत्य प्रणम्य च) अपि कुशलं महाराजस्य ? 'दूरं गत्वा' इत्यस्य किं विलोमपदम् अत्र प्रयुक्तम् ?

क) प्रणम्य (ख) उपसृत्य

(ग) महाराजस्य (घ) परिष्वज्य

iv) "सः व्याघ्रः तथा कृत्वा काननं ययौ ।" अत्र कर्तृपदं किम् ?

(क) काननम् (ख) ययौ

(ग) व्याघ्रः (घ) सः

v) "अतः कृषकः तं दुर्बलं वृषभं तोदनेन नुद्यमानः अवर्तत । " - अत्र 'दुर्बलम्' इति विशेषणपदस्य विशेष्यपदम् किम् ?

(क) तम् (ख) कृषकः

(ग) वृषभम् (घ) नुद्यमानः

vi) “सः कृच्छ्रेण भारमुद्वहति।” - अत्र ‘सरलतया’ इत्यस्य किं विलोमपदं प्रयुक्तम्?

(क) कृच्छ्रेण (ख) उद्वहति

(ग) भारम् (घ) सः

vii) ‘एकान्ते कान्तारे क्षणमपि मे स्यात् संचरणम्।’ -अत्र ‘निमेषम्’ इत्यर्थे किं पदं प्रयुक्तम् ?

(क) क्षणम् (ख) कान्तारे

(ग) एकान्ते (घ) स्यात्

viii) मार्गे गहनकानने सा एकं व्याघ्रं ददर्श। -अत्र क्रियापदं किम् ?

(क) गहनकानने (ख) सा

(ग) ददर्श (घ) मार्गे

***** शुभम् *****

धन्यवादाः
Hope
will give
you wings.